

Е.І. Михлюк, Л.А. Перелигіна, Н.Є. Афанасьєва

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ
АКЦЕНТУАЦІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ**
Монографія

**Харків
Точка
2018**

УДК 159.9.072
ББК 88.4
М69

*Друкується за рішенням вченої ради НУЦЗ України
протокол №1 від 28.09.2017*

Авторський колектив:

*Михлюк Е.І., к.п.с., ст. викл., Перелигіна Л.А., д.б.н., професор,
Афанасьєва Н.Є., к.п.с., доцент*

Рецензенти:

В. О. Лефтеров — доктор психологічних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»;

С. Ю. Лебедєва — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Національного університету цивільного захисту України.

М 69 **Психологічні** особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників : монографія / Е.І. Михлюк, Л.А. Перелигіна, Н.Є. Афанасьєва. – Харків : Видавництво «Точка», 2018. – 184 с.

ISBN 978-617-669-246-1

Монографія присвячена сучасним проблемам вивчення професійних деструкцій працівників ризиконебезпечних професій, а саме, дослідженню професійно зумовлених акцентуацій рятувальників, й адресується як психологам, так і фахівцям інших професій, – усім, хто зайнятий у сфері психологічного забезпечення професійної діяльності в умовах надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального або воєнного характеру.

Наведені у монографії «Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників» результати дослідження доцільно використовувати у ВВНЗ та Державної служби України з надзвичайних ситуацій для здійснення професійної підготовки працівників різних підрозділів та загонів ДСНС України.

**УДК 159.9.072
ББК 88.4**

ISBN 978-617-669-246-1

© Е.І. Михлюк, Л.А. Перелигіна, Н.Є. Афанасьєва
© Точка, 2018

ПЕРЕДМОВА

Працівники ДСНС України здійснюють свою професійну діяльність в особливих умовах, які відрізняються високою динамічністю, реальною або передбачуваною загрозою. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, які мають прогностичне значення щодо професійної діяльності.

Однією з таких характеристик особистості рятувальника є її акцентуація, що означає посилення, яскраву вираженість певної риси. Знання умов і факторів розвитку професійних акцентуацій, їх впливу на успішність професійної діяльності є вкрай важливим для визначення професійних протипоказань і, навпаки, показань щодо ряду особистісних характеристик представників ризиконебезпечних професій, у тому числі і служби порятунку.

Проблема акцентуацій особистості почала розвиватися в аспекті вивчення дисгармонійності розвитку особистості, гіпертрофованості окремих її рис, що мають тенденцію до переходу в патологічний стан (К. Леонгард, П. Ганнушкін, А. Личко).

У роботах радянських вчених значне місце відводилося дослідженню типів акцентуацій, які обумовлювали їх зв'язок із видами професійної діяльності (Л. Собчик, Ф. Березін, А. Реан).

У сучасній психології розробляється новий підхід, що розглядає акцентуації як суб'єктивно-особистісні чинники формування та розвитку професіоналізму, представляючи рівень розвитку деяких акцентуацій як прояв професійно важливих якостей. Представники цього підходу звертаються до вивчення багатовимірності аспектів особистісних особливостей різних фахівців, їх взаємовпливу на професійну діяльність (С. Епіфанцев, В. Віноградов, А. Волович, Л. Єрмаченко, В. Пизін, Р. Філіппова).

У рамках нашого дослідження особливу значущість являють собою дослідження формування оптимальної моделі профе-

сійно важливих якостей фахівців ризиконебезпечного профілю (В. Асоцький, А. Бодальов, Ю. Приходько, М. Товма, А. Снісаренко та ін.) та їх психологічного супроводу (Н. Афанасьєва, О. Косолапов, Я. Овсяннікова, Н. Оніщенко та ін.), професіоналізму в різних галузях діяльності (Л. Балабанова, О. Броцило, В. Зазикін, А. Кулаженко, П. Макаренко, І. Приходько, В. Тогобицька, Н. Чебанюк та ін.). Особливу увагу привертає напрям вивчення професіоналізму фахівців, діяльність яких проходить в особливих і екстремальних умовах (С. Олексієнко, М. Корольчук, В. Лефтеров, Є. Потапчук, В. Осьодло, О. Тімченко та ін.).

Видається досить очевидним, що, незважаючи на значущість і актуальність проблеми дослідження акцентуацій, їх впливу на професіогенез особистості, успішність професійної діяльності, багато аспектів ще залишаються недостатньо вивченими.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Акцентуації рис характеру особистості як психологічний феномен

Поняття «акцентуація особистості», або «акцентуація характеру», вперше ввів німецький психіатр і психолог, професор неврологічної клініки Берлінського університету Карл Леонгард у 1964 р. [189]. Автор відштовхувався від уявлень російського психіатра Петра Ганнушкіного про латентні, або компенсовані, психопатії. П. Ганнушкін стверджував, що між патологічними особливостями та відповідними їм «простими людськими недоліками» різниця здебільшого лише кількісна, так звані нормальні характери без будь-яких меж переходять у патологічні [32].

Тут простежується безсумнівна спадкоємність між нозоцентризмом в оцінці поведінки здорової людини (латентні психопатії) та спробою трансформувати психіатричні категорії психологічні (акцентуації особистості, характеру, темпераменту тощо). Основоположником цього досить продуктивного підходу був Ернст Кречмер, який висунув у 1921 р. припущення про наявність двох типів здорових людей — шизотиміків і циклотиміків, які за своєю поведінкою нагадують психопатів-шизоїдів і циклоїдів [181]. Враховуючи, що Е. Кречмер розділяв як шизоїдів, так і циклоїдів на 6–7 різновидів, його слід вважати засновником концепції акцентованих особистостей, що розвинулася в другій половині ХХ ст.

Однак К. Леонгард не дав чіткого визначення акцентованим особистостям, вважаючи, що вони не є психопатичними (патологічними), але через особливу структуру особистості постійно вступають у конфлікт зі своїм оточенням» [189]. Таке визначення не дозволяє

провести межу між психопатіями й акцентуаціями. Наведені К. Леонгардом клінічні приклади скоріше належать до психопатій. Щоправда, автор зауважує, що мав намір якомога різкіше підкреслити аналізовані особистісні риси. На його думку, у випадках акцентуацій є лише кількісні відхилення від певного стандарту особистості, це проміжна ланка між психопатією і психічним здоров'ям.

Такої ж точки зору дотримується і професор Борис Братусь. У своїй монографії «Аномалії особистості», першим у вітчизняній науці розгорнутим дослідженням психології відхиленого розвитку особистості, він пише: «У західних країнах сучасні уявлення про психопатії нерідко обмежуються їхнім зведенням до так званих соціопатій — виражених проявів девіантної, асоціальної поведінки. Це, безумовно, залишає за межами наукового розгляду все багатство та різноманітність психопатичних змін. Утім, звичайно, у наукових працях можна звузити рамки застосування того чи іншого терміна, але життя, реальність постачали й поставляють таку кількість дивних, спотворених, аномальних характерів, стійко притаманних певним людям, що анітрохи не дивним видається те, що ці характери знову ввійшли в сферу активного наукового аналізу, правда, під іншим найменуванням — «акцентуації особистості», «акцентуації характеру» або те, що на Заході називають «неврозом характеру» [25].

У 1977 р. Андрій Личко на основі робіт Карла Леонгарда та класифікації психопатій П. Ганнушкіна розвинув концепцію та почав використовувати словосполучення «акцентуація характеру», вважаючи особистість надто комплексним поняттям для акцентуацій. Розроблена ним типологія має чітке відношення до класифікації психопатій П. Ганнушкіна і, крім того, призначена тільки для підліткового віку [85].

Таким чином, думка про проміжні варіанти особистісної патології зародилася вже давно. Вона виявилася надзвичайно плідною, дозволяючи розглядати акцентуації як етап формування особистості. В одних випадках цей етап завершується утворенням здорової

особистості, в інших — може призвести до формування психопатії [80].

На сьогодні існує досить багато визначень «акцентуації характеру (особистості)», які тією чи іншою мірою відрізняються одне від одного. Наведемо ті з них, на які найбільш часто посилаються в науковій літературі.

А. Личко визначає акцентуації характеру як крайні варіанти норми, за яких окремі риси надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова уразливість для певних психогенних впливів за доброї та навіть підвищеної стійкості до інших [85].

У Великому психологічному словнику акцентуація характеру (англ. character accentuation) визначається як високий ступінь вираженості окремих рис характеру та їхніх поєднань. Це є крайнім варіантом норми, що межує із психопатією [23].

Акцентуація характеру — гіпертрофований розвиток одних властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими. Виразність акцентуації може бути різною: від ледь помітної лише близьким до крайніх варіантів, коли доводиться замислюватися, чи немає в людини хвороби психопатії [72].

У навчальному посібнику «Психологія особистості», автором якого є професор Віктор Москалець, знаходимо таке визначення: «Акцентуація характеру особистості — надмірна вираженість тих чи інших характерологічних рис та їхніх поєднань, що виявляється в надмірній вразливості щодо певних впливів» [101].

У педагогічній психології акцентуацією характеру, особистості вважають надмірну виразність окремих рис, особистісних, характерологічних проявів (інтелектуальних, емоційних, вольових, поведінкових) [55].

Педагоги, роблячи акцент на розвитку та вихованні, під акцентуацією характеру (особистості) розуміють надмірне посилення окремих рис характеру та їхніх поєднань, що є крайніми варіантами норми. Їм властива тенденція до соціально-позитивного та соціаль-

но-негативного розвитку залежно від впливу середовища та виховання [60].

Представники прикладних сфер психології додають у це поняття свої особливості. Так, юридичні психологи вважають, що акцентуації характеру — нестійкість настрою, конфліктність, підвищена образливість, тобто підвищена уразливість особистості щодо низки психотравмуючих факторів [171].

У сексологічному словнику читаємо: «Акцентуації характеру (лат. *accentus* — наголос) — риси своєрідності в характері людини, які, не виходячи за межі психічної норми, можуть за певних умов істотно ускладнювати відносини з оточуючими, у т. ч. і в сексуальній сфері» [130].

З точки зору клінічних психологів, акцентуації характеру — надмірне посилення певних рис характеру, що призводить до особливостей психічного статусу, які, однак, зазвичай не виходять за межі психічної норми, але нерідко ускладнюють контакти з оточуючими [107].

У нашій роботі ми будемо дотримуватися розгорнутого визначення акцентуації, яке запропонували А. Реані та С. Лукін у дослідженні «Методичне керівництво щодо дослідження типів акцентуацій», — дисгармонічність розвитку характеру, гіпертрофована вираженість окремих його рис, що обумовлює підвищену уразливість особистості відносно певного роду дій та ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях [122].

Аналіз наведених вище й інших дефініцій акцентуацій показав, що практично в кожному визначенні автори застосовують поняття норми. Тому зупинимось конкретніше на особливостях норми та патології (аномалії) щодо психологічного феномену характеру.

Аномалія у психіатричній літературі розуміється як відхилення від норми — психопатія. Якщо аномалія є відхилення від норми, отже, має існувати поняття психічної норми або гармонії. Однак поняття психічної норми, або психічної гармонії, що є рівнозначними, утворюють одне з протиріч як у середовищі психіатрів, так і між психіатрами та психологами.

П. Ганнушкін стверджував, що «гармонійні натури здебільшого є плодом уяви», а якщо немає норми, то немає й еталона, від якого можливі відхилення, тому в психічному плані можливі тільки категорії здоров'я або хвороба. Водночас В. Семке виділяє критерії, що дозволяють сформуванню поняття гармонійної особистості: «Гармонійні в психічному значенні люди виявляють назовні достатню збалансованість основних нервових процесів (збуджувального й гальмівного)» [131]. Про норму як про баланс сил порушення та гальмування говорять й інші психологи [15,107].

Якщо звернутися до фізіології як основи всіх процесів життєдіяльності, у тому числі і психічних процесів, то виявляється, що поняття гармонійної особистості ґрунтується на рівновазі між інформацією про об'єктивні параметри подразника та його суб'єктивні характеристики, що рівнозначне балансу між силами збудження та гальмування.

С. Небиліцин писав: «Термін «рівноваженість», прийнятий у павлівській школі, належить спеціально до одного випадку балансу, саме до співвідношення між двома силами — між силою нервової системи щодо збудження та силою щодо гальмування» [104].

Б. Братусь долучається до прихильників визначення психічної норми як балансу сил порушення та гальмування. Дослідник зазначає: «Між умовними полюсами «норми» і «патології» розташоване велике поле відхилень, аномалій розвитку, які не є нормою і разом з тим не переходять межі патології» [25].

Психіатри схильні вважати, що такі психотичні риси особистості, як акцентуації, належать не до аномалії, а до норми. Але для психолога твердження подібного роду є приводом для полеміки, оскільки акцентуації в психології часто належать до аномалій.

Сприймаючи акцентуації характеру як норму, психіатри разом з тим вважають, що акцентовані особистості схожі з людьми, що вирізняються психопатичними рисами. Така схожість на практиці ускладнює діагностику психічного стану [85].

Питання про поняття психічної норми й про те, чи можна вважати акцентуацію нормою, залишається дискусійним. Так, А. Личко, неодноразово повторюючи, що акцентуація — це не аномалії, а норма, починає другий розділ своєї книги підрозділом «Порушення поведінки як прояви аномалій характеру», у якому зазначає: «Порушення поведінки, його відхилення від загальноприйнятих норм є основним проявом як психопатій, так і в підлітковому віці акцентуацій характеру». І далі автор фактично ототожнює аномалії з акцентуаціями: «Делінквентність далеко не завжди пов'язана з аномаліями характеру, з психопатіями. Однак у деяких з цих аномалій, включаючи крайні варіанти норми у вигляді акцентуацій характеру, є менша стійкість щодо несприятливого впливу безпосереднього оточення». Звичайно, можна сказати, що А. Личко виділяє акцентуації, називаючи їх не аномаліями, а крайніми варіантами норми, але все ж витяги з роботи цього відомого російського психіатра свідчать про неоднозначне розуміння цього поняття серед психіатрів, що дає привід деяким психологам відстоювати точку зору про аномальне походження акцентуацій [85].

Підтвердження цього ми знаходимо в Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКБ-10) у класі «Фактори, що впливають на стан здоров'я населення та звертання до закладів охорони здоров'я», блоці «Проблеми, пов'язані з труднощами підтримки нормального способу життя (Z73)», де виділяється підклас «Z73.1 Акцентовані особистісні риси». Він характеризується непомірною амбіцією, потребою у високих досягненнях, нетерпимістю, некомпетентністю та настирливістю (поведінкова структура типу А).

Однак більшість учених вважають, що акцентуації характеру — крайні варіанти норми. Відмінність між патологічними та нормальними характерами, включаючи акцентовані, дуже важлива. По один бік цього поділу опиняються індивіди, які є об'єктами вивчення психологів, по інший — психіатрів. Звичайно, ця межа розмита, однак є критерії психопатії Ганнушкіна-Кербікова, що дозволяють приблизно локалізувати її на вісі інтенсивності параметрів. Ос-

новною відмінністю є те, що три основні характеристики розладу особистості (вплив на всі сфери життя людини, стабільність у часі, соціальна дезадаптація) ніколи не виявляються в акцентуації одночасно. Розгляньмо докладніше:

1. Акцентована людина може специфічно реагувати на специфічні психогенні впливи, але тільки на них. Водночас людина з розладом особистості на будь-які психогенні впливи реагує відповідно до особливостей свого розладу (вплив на всі сфери життя).
2. Акцентуації найвиразніше виявляються тільки протягом певного періоду життя людини (наприклад, у підлітковий період) і зазвичай згладжуються з часом. Натомість розлади особистості виявляються на ранніх етапах життя, є стабільними або посилюються протягом життя (стабільність у часі).
3. Акцентуації можуть не призводити до соціальної дезадаптації взагалі або призводити до неї лише на нетривалий час, а розлади особистості заважають такій адаптації постійно (соціальна дезадаптація).

У випадку акцентуацій характеру може не бути жодного з перерахованих вище ознак психопатій, принаймні, ніколи не наявні всі три ознаки водночас. Відсутність першої ознаки виражається в тому, що акцентований характер не проходить «червоною ниткою» через усе життя. Звичайно він загострюється в підлітковому віці, але згладжується з дорослішанням. Друга ознака — тотальність — також не обов'язкова: риси акцентованих характерів виявляються не за будь-яких обставин, а тільки в особливих умовах. Нарешті, соціальна дезадаптація при акцентуаціях або відсутня зовсім, або є нетривалою. При цьому приводом для тимчасових розладів із собою та з оточенням є не будь-які скрутні умови (як при психопатіях), а умови, що створюють навантаження на місце найменшого опору характеру.

Ми вважаємо, що акцентуації не є психічними розладами, але за низкою своїх властивостей схожі з розладами особистості, що дозволяє зробити припущення про наявність між ними зв'язку.

Ми також повністю згодні з думкою видатного українського психолога, академіка Сергія Максименка, який у своїй праці зазначає: «Хоча акцентуація певних рис особистості за своєю заостреністю та своєрідністю вияву виходить за межі звичайного, її не можна вважати патологічною. Проте надмірно складні умови, які викликають акцентованість рис особистості, частота їхнього повторення можуть спричинити невротичні, істеричні й інші патологічні реакції. Акцентованість рис характеру виявляється лише за певних умов. За інших умов люди з такими рисами діють спокійно, без напруження» [89].

Ще одним дискусійним питанням у межах вивчення проблеми професійно зумовлених акцентуацій є типологія (класифікація) акцентуацій. За час існування поняття «акцентуація» було розроблено декілька типологій акцентованих особистостей. Перша з них (1968 р.) належить авторові концепції Карлу Леонгарду. Наступна (1977 р.), яка отримала широку популярність, була розроблена Андрієм Личком.

Модель особистості за К. Леонгардом містить 12 типів акцентуацій, кожна з яких описана в його книзі «Акцентовані особистості». Оскільки автор працював у психіатричній клініці й мав справу з патологічними особистостями, його описи акцентуацій містять крайні, яскраво виражені прояви, типові для пацієнтів, але перебільшені з погляду норми. Цей факт необхідно враховувати, аналізуючи акцентуації психічно здорових людей, аби уникнути «ярликів», які не мають під собою реального підґрунтя.

У роботах К. Леонгарда використовується як словосполучення «акцентована особистість», так і «акцентовані риси характеру», причому головним залишається все-таки поняття «акцентуація особистості». Сама класифікація К. Леонгарда є поділом акцентованих особистостей. У свою чергу деякі психологи вважають, що правильніше було б говорити про акцентуації характеру, тому що насправді йдеться саме про особливості та типології характеру. На нашу думку, справедливо використовувати обидва поєднання: і «ак-

центрована особистість», і «акцентуація характеру». У вітчизняній психології склалася традиція чітко, а іноді й різко підкреслювати розходження понять «особистість» і «характер». При цьому мається на увазі, що перше поняття ширше і включає в себе спрямованість, мотиви, установки, інтелект, здібності тощо. Між тим західні психологи, говорячи про «особистість», часто мають на увазі її характерологію. Для цього є певні підстави, оскільки характер — це не тільки базис особистості (так вважає багато хто, хоча це й дискусійно), але перш за все інтегративне утворення. У характері знаходять своє вираження система відносин особистості, її установки, орієнтації тощо. Якщо ж звернутися конкретно до описів різних акцентуацій (байдуже, у якій типології — К. Леонгарда або А. Личка), то легко побачити, що істотна їхня частина характеризує саме особистість в її різних аспектах. Очевидно, справді цілком допустимо рівнозначно використовувати обидва терміни — акцентована особистість й акцентуація характеру [122].

Згідно з концепцією Леонгарда, у структурі особистості деякі акцентовані риси здебільшого визначаються особливостями темпераменту, деякі — особливостями характеру. Характер впливає на спрямованість інтересів людини та форму її реакцій. Темперамент — на темп і глибину емоційних реакцій. Оскільки чіткої межі між темпераментом і характером не існує, незалежно від природи акцентованої риси К. Леонгард вживає термін «акцентована особистість». Однак дослідник усе ж встановлює відмінності між цими поняттями. Так, про характер він найчастіше згадує під час опису демонстративних, педантичних, застряглих і збудливих особистостей. Про темперамент — під час опису особистостей гіпертимних, дистимних, циклотимних, екзальтованих, тривожних та емотивних. Що стосується інтроверсії та екстраверсії, то ці риси характеризують особистість у цілому та накладають специфічний відбиток на прояв решти [85].

Виділення рис темпераменту та характеру в структурі особистості має значення з точки зору факторів, що впливають на формуван-

ня акцентуацій. У темпераменті переважають уроджені, генетично обумовлені фактори, у характері — фактори соціального оточення, які можна взяти до уваги та хоча б частково відкоригувати в процесі навчання, виховання та трудової діяльності.

А. Личко поділяє позицію К. Леонгарда, коли йдеться про акцентуації як про крайні варіанти норми, проте вважає, що правильніше було б говорити не про акцентовані особистості, а про акцентуації характеру. На думку Личка, «саме типи характеру, а не особистості в цілому, з її особливостями, нахилами та іншими структурними компонентами, описані в монографії Леонгарда, саме особливості характеру відрізняють ці особистості від інших» [85].

Якщо прийняти розуміння акцентуацій як особливостей характеру, слід віднести їх за традицією вітчизняної психології до трансформаційних якостей особистості. На нашу думку, таке однобічне розуміння відволікає від сутності проблеми й ігнорує давно помічений зв'язок між психопатіями й акцентуаціями. Обидва ці поняття доцільно розглядати як різний ступінь особистісних змін: у першому випадку тотальних та інтегральних, у другому — приватних, парціальних, які зачіпають ті чи інші підструктури особистості. Це не виключає можливості формування тимчасових акцентованих рис, що свого часу було переконливо показано А. Личком і потім підтверджено низкою інших авторів [85].

А. Личко звернув увагу на те, що надмірне посилення окремих рис характеру, при якому спостерігаються відхилення в поведінці людини, що не виходять за межі норми й межують з патологією, найчастіше спостерігаються в підлітковому та юнацькому віці. Для осіб цього віку була розроблена класифікація, близька за своїм змістом до класифікації К. Леонгарда.

Проблематику підліткових акцентуацій характеру та суміжних з ними проблем у вітчизняній психології та психіатрії підліткового віку вивчено досить детально. Ця тема висвітлюється у працях А. Абрумова, Ю. Александровського, М. Буянова, Т. Вісковатової,

В. Гиндикіна, В. Гур'євої, М. Грибанової, О. Захарова, С. Ігумнова, І. Кона, А. Личка, Н. Максимової, С. Підмазіна, К. Поліванової, В. Рибалка, О. Саннікової, О. Чебикіна та інших авторів. Серед зарубіжних досліджень можна відзначити дослідження, що проводилися в рамках психоаналітичної парадигми (С. Джонсон, О. Лоуен, В. Райх, А. Хорнер, Д. Шапіро).

Нижче ми наводимо найбільш характерні вияви основних типів акцентуацій (за С. Максименко):

- *застрагання* в стані збудження, що свідчить про впертість, недовірливість, нетерпимість до заперечень у дискусіях. У спокійному стані такі люди виявляють відповідальність і розсудливість у веденні справ;
- *педантизм* виявляється в крайньому, нічим не виправданому формалізмі при виконанні справи, у дотриманні «букви», хоча це їй шкодить справі, у міркуванні типу «як би чогось не сталося»;
- *демонстративні* характери виявляють себе нестримно, викручуються там, де потрібно погодитися, заперечують очевидне: «це неможливо», «я цього не розумію», хоча нічого «неможливого» та «незрозумілого» немає. За звичних умов такі особи здатні погоджуватися, досягати значних творчих успіхів;
- *екзальтовані* особистості надмірно захоплюються, вихваляють те, що не варте уваги, легко збуджуються в радощах або сумують аж до розпачу, їхні реакції на власні вчинки або вчинки інших людей є загострено емоційними, афективними;
- *тривожні* характери завжди очікують небезпеки, виявляють підвищену боязливість, соромливість, розгубленість, здатні сховатися від небезпечного, поступитися навіть слабшому, уникати його, якщо він погрожує;
- *інтровертні* особистості замкнуті, свої думки та переживання спрямовують на самих себе, на свій внутрішній світ, уникають контактів з іншими, не пристосовані до обставин;
- *екстравертні* особистості прагнуть до спілкування, контактів з іншими, багато говорять про себе, хвалькуваті, зосереджуються

здебільшого на зовнішніх явищах, а не на собі, схильні погоджуватися з усім, що їм пропонують [80].

Також залежно від ступеня вираженості А. Личко виділив два ступені акцентуації характеру — явний і прихований. Явна акцентуація — крайній варіант норми. Акцентовані риси характеру досить виражені протягом усього життя. Компенсації не відбувається навіть у разі психічних травм. Прихована акцентуація — звичайний варіант норми. Акцентовані риси характеру виявляються в основному при психічних травмах, але не призводять до хронічної дезадаптації [85].

Сьогодні з'явилося багато нових підходів щодо класифікації акцентуацій. Так, професор Герман Нікіфоров, аналізуючи різні класифікації психопатій (П. Ганнушкіна, О. Кербікова, Б. Шостаковича і В. Матвеева та інші), сформував уявлення про 8 вихідних ключових форм особистісних дисгармоній, представлених у таблиці 1.1 [120].

Таблиця 1.1

Основні форми акцентуацій особистості (за Г. Нікіфоровим)

Відношення до сфер особистості	Гіпергічні форми	Гіперергічні форми
Когнітивна сфера	Шизоїдна	Паранояльна
Вольова сфера	Психостенічна	Експлозивна
Афективна сфера	Депресивна	Гіпертимна
Сенсомоторна сфера	Астенічна	Істероїдна

Автор вважає, що запропонована класифікація охоплює ті форми акцентуацій, існування яких підтверджується як клінічною, так і психологічною практиками. «Класифікація є своєрідним перетином найбільш широко поширених систем та їхнім подальшим розвитком» [107].

Акцентуації рідко бувають ізольованими. Найбільш часто в одному й тому ж суб'єкті поєднуються дві–три форми, а іноді й більше. Оскільки акцентуація (на відміну від психологічного типу) не накладає відбитку на всю особистість, не трансформує її, то Г. Ні-

кіфоров пропонує говорити не про форми, а про акцентовані радикали — окремі групи рис особистості. З кожним з таких радикалів правомірно зіставити характерний для нього патерн поведінки, імовірні проблемні зони, стресогенні ситуації та шляхи їх подолання [107].

З ним погоджується лікар-психіатр, психолог Віктор Пономаренко, який понад 20 років займається дослідженнями в області практичної характерології. Він пропонує розглядати особистість з позиції так званих «особистісних клінічних радикалів», під якими розуміє самостійні групи якостей у структурі реального характеру, однорідні за походженням, тобто в основі яких лежать одні й ті самі «внутрішні умови», подібні до кореневої структури. Звідси й визначення автора щодо груп якостей — радикали (від лат. *radix* — корінь). У книзі В. Пономаренка «Практична характерологія з елементами прогнозування й управління поведінкою» представлені 7 основних людських радикали: істероїдний, епілептоїдний, паранояльний, емотивний, шизоїдний, гіпертимний і тривожний [115].

Проте таку кількість акцентуацій (радикалів) професор Борис Алмазов вважає надмірною. Він стверджує, що для розкриття проблем адаптації досить мати уявлення про три провідні типологічні варіанти: 1) підвищена емоційна спрямованість мотивів, активність, схильність самостверджуватися в системі зовнішніх відносин; 2) орієнтація на внутрішній світ переживань, схильність до рефлексії, недостатня стабільність у навколишньому середовищі; 3) надмірна залежність від зовнішніх обставин унаслідок недостатньої диференційованості відчуття «Я», породжує нестійкість соціальних диспозицій [3].

Однак, як підтверджують багато дослідників, майже половина людей належить до змішаних типів: проміжних (зумовлені ендогенними чинниками, наприклад, лабільно-циклоїдний, конформно-гіпертимний) і амальгамних (сформовані внаслідок нашарування рис одного типу на ендогенне ядро іншого, наприклад, гіпертимно-нестійкий, конформно-нестійкий).

Таким чином, проведений аналіз психологічних характеристик різних типологій і класифікацій свідчить про їх відмінності та часто практично повну невідповідність. Це свідчить про те, що проблема акцентованих особистостей як у теоретичному, так і в методичному планах залишається значною мірою відкритою.

Тим не менш описані вище типи акцентуацій характеру дають можливість за якісними та кількісними показникам визначити, наскільки проявляється в людині той чи інший тип акцентуації і який ступінь його вираженості.

У нашій роботі для з'ясування питання, які акцентуації притаманні більшості працівників ДСНС України, діяльність яких проходить в особливих умовах, ми будемо дотримуватися класифікації акцентуацій, виділених методикою Леонгарда-Шмішека.

Акцентуації зазнають динамічних змін, що зумовлює розвиток характеру: перехід від явної форми в латентну (вікова компенсація), перетворення акцентуації на «межову психопатію» і трансформація, що виражається в приєднанні до однієї акцентуації іншої, близької за змістом (наприклад, перетворення гіпертима на циклоїда).

Розрізняють кілька видів стійких змін:

- перехід явної акцентуації в приховану, коли з віком акцентовані риси стираються чи компенсуються, тобто замінюються іншими й тільки під впливом деяких факторів, адресованих уразливого місцю, риси цього типу, вже схованого, замаскованого, раптом проявляться зненацька, раптово наповну;
- формування на ґрунті акцентуацій психопатичних розвитків, основну роль у цьому грає середовище й у результаті може спостерігатися передхворобливий стан, а іноді й захворювання;
- трансформація видів акцентуацій характеру, приєднання до основного типу близьких, сумісних із цим типом інших акцентуацій.

У деяких випадках, риси знову набутих акцентуацій можуть навіть домінувати над основною, іноді риси однієї акцентуації можуть «витиснути», «затулити» риси інших акцентуацій.

За різними даними, поширеність акцентуацій у суспільстві сильно варіюється й залежить від багатьох факторів, таких як соціально-культурні особливості середовища, вольові а вікові відмінності тощо. За даними К. Леонгарда та його співробітників, частка акцентованих особистостей у дорослому населенні становить приблизно 50%. При цьому автори спеціально підкреслюють, що в інших країнах співвідношення акцентованих і неакцентованих людей може бути іншим [85].

Хоча в цілому питання про динаміку акцентуацій розроблене ще недостатньо, уже зараз можна впевнено говорити про загострені риси акцентованого характеру в підлітковому віці. У молодшому віці на появу акцентуацій впливає спрямованість особистості, у старшому віці — вибір професії, у дорослому віці — суб'єкт-суб'єктне відношення. Надалі, очевидно, відбувається їхнє згладжування або компенсація, а також перехід явних акцентуацій у приховані.

Сформувавшись, акцентуація розвивається, поки живе особистість. До 26–30 років навіть психопатичні натури можуть набути більшої психічної стійкості, а деякі з них, опинившись у сприятливих умовах, здатні вести нормальне трудове життя.

За даними Н. Іванова, поширеність акцентуацій у підлітковому віці і в юнацтві різна в хлопчиків і дівчаток. Крім того, частка акцентованих варіюється залежно від типу й особливостей навчального закладу [122].

Особливий інтерес викликає поєднання акцентованих рис характеру й темпераменту. Якщо дві або навіть кілька представлених паралельно рис не надто помітно взаємно перетинаються, то, знаючи ці окремі риси, неважко зрозуміти й їхні комбінації. Так, поєднання демонстративних та афективно-лабільних рис свідчить про схильність людини до поетичної, художньої діяльності. Демонстративні риси характеру стимулюють фантазію, афективно-лабільний темперамент, породжує емоційну спрямованість.

Педантичний характер пом'якшується під час поєднання з гіпертимічним темпераментом, оскільки останній дещо поверхневий. І

все ж істинного вирівнювання не відбувається. Ці риси особистості належать до занадто різних сфер, щоб компенсувати одна одну. Не спостерігається і просте підсумовування при поєднанні педантичних і дистимічних рис. Однак при цьому поєднанні специфіка тих чи інших посилюється, тобто відхилення від норми є помітнішим. Зазвичай поєднання педантичності та дистимії відбивається на всьому способі життя. Педантичний і тривожний темперамент належить до різних психічних площин. Однак якщо обидва види акцентуації спостерігаються в одній людині, можливий підсумковий ефект. Це пов'язане з тим, що однією з найважливіших ознак ананкастичного характеру є страх. Поєднання педантичності та тривожності часто вже в дитинстві шкідливо позначається на нервовій системі. Заїки зазвичай або є ананкастами, або власниками тривожного темпераменту, а найчастіше в них поєднується й те, й інше.

Причиною внутрішнього конфлікту при акцентуаціях характеру особистості є однобічний розвиток характеру. Особистість виявляє підвищену сенситивність тільки в обставинах, до яких людина надмірно чутлива. В іншому випадку її середова адаптація протікає без проблем.

Таким чином, акцентуації рис характеру особистості як психологічний феномен становлять великий інтерес для дослідників психології, соціології, медицини, педагогіки та інших наук. Дослідження підтверджують, що чисті типи акцентуацій зустрічаються рідко, більш поширені змішані типи та з неявно вираженою акцентуацією.

Істотним недоліком теоретичних досліджень проблеми акцентуацій особистості є відірваність цих досліджень від широкого контексту професійної діяльності. Існуючі наукові роботи в цьому напрямі будуть проаналізовані в подальших параграфах.

1.2. Фактори, що детермінують розвиток акцентуацій рис характеру (особистості)

Вивчення факторів розвитку акцентуацій рис характеру особистості протягом XX століття неодноразово було заявлене у ві-

тчизняній і зарубіжній психологічній літературі [8, 25, 80, 106, 127 і т.д.].

Відомо, що акцентуації характеру можуть розвиватися під впливом різних факторів. К. Леонгард відзначав їх складне походження, що залежить від вроджених, набутих або сформованих під впливом факторів соціального середовища. До внутрішніх факторів належать: темперамент, характер, гормональний статус людини, особливості перинатального онтогенезу, несприятлива спадковість, дисбаланс у розвитку самооцінки. До зовнішніх факторів належать: навколишнє середовище, соціальні умови життя, процес виховання, професійна діяльність, її стаж і профіль, психологічні травми.

Розвиток індивідуальності залежить і від біологічних особливостей організму. До психофізіологічних факторів, що детермінують розвиток акцентуацій, низка дослідників відносять темперамент [31, 73, 128, 156 та ін]. Важливу роль тут відіграють віково-статеві та вроджені властивості, розглянуті з позицій вчення про вищу нервову діяльність Івана Павлова.

Зовнішньою орієнтацією характеру є середовище. С. Шуман вважає, що зовнішні подразники середовища стимулюють потреби людей і викликають певну поведінку. Протест проти перешкод, перепон, що заважають задоволенню актуальних потреб, діти висловлюють у вигляді впертості, непокори, грубості, втеч зі школи й дому. Усе це кваліфікується як поведінка, що відхиляється від норми. Це проявляється й розвивається в результаті нездатності дорослих зрозуміти та пояснити справжні причини агресивності дітей і застосування до них несправедливого покарання [167].

Наступним фактором, що детермінує розвиток акцентуацій, є психологічний фактор. На думку Р. Немова [106], до нього належить характер. У загальній структурі особистості характер посідає центральне місце, об'єднуючи решту властивостей та особливостей поведінки. Характер людини впливає на її пізнавальні процеси: сприйняття, увагу, уяву, мислення і пам'ять. Цей вплив здійснюється через вольові й інструментальні риси характеру. Емоційне життя

людини знаходиться під прямим впливом характеру. Те саме можна сказати про мотивацію і про саму волю. У першу чергу характер визначає індивідуальність і своєрідність особистості. Від інших рис особистості характер відрізняється стійкістю та більш раннім формуванням.

Характер, у свою чергу, формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Нарешті, деякі його зміни можуть відбуватися в період життєвих криз, які також не можна розглядати як цілком нормальні явища. Характер людини пов'язаний з її інтересами, потребами та передусім виявляється в тому, що для людини значуще. Тому про характер людини правильно судити можна, уважно спостерігаючи за тим, як вона поводить себе в зумовлених життєвих ситуаціях, які дозволяють їй задовольняти найбільш сильні й актуальні потреби [106].

А. Лазурський, В. М'ясищев та їхні учні розвинули концепцію взаємозв'язку та різноманіття відносин, що утворюють особистість. Структурною інтеграцією відносин відповідно до цієї концепції є характер особистості [5].

У сучасній вітчизняній і зарубіжній науці ідеї складних динамічних структур, які об'єднують соціальні та психофізіологічні особливості людини, набувають усе більшого значення. У цьому напрямку будуються різні новітні інтерпретації зв'язків зовнішньої та внутрішньої спрямованості особистості (її екстра- та інтравертованості), вперше описані К. Юнгом [170] з різними енергетичними та нейрофізіологічними характеристиками людини, отриманими Р. Айзенком [181] та ін.

Інакше пояснює виникнення структур психічного життя особистості А. Ковальов. Він вважає, що «розвиток іде від розрізнених властивостей до складних інтегральних утворень або структур: спрямованість, здібності, характер. Синтез структур характеризує цілісний духовний образ людини» [59]. Слід особливо відзначити, що автор відносить до числа складних структур і темперамент, який він називає «структурою природних властивостей».

На підставі індивідуально-монографічних і соціально-психологічних досліджень Б. Ананьев і його учні дійшли висновку, що існує певна об'єктивна послідовність у процесі характеротворення [5]. Стелла Чесс вивчила розвиток ранніх форм дитячої поведінки й встановила вже в перші дні й тижні життя дитини різні вроджені категорії поведінки, до яких належать: активність — пасивність, регулярність — нерегулярність, інтенсивність — слабкість реакцій, контактність — замкнутість, здатність до адаптації — інертність та ін. [193]. Той факт, що дослідження С. Чесс і її співробітників було виконане на дітей раннього періоду життя, дозволив їй зробити висновок, що впливи середовища на перераховані типи поведінки були мінімальними, а відповідні їй особливості представляли собою генотип.

Беручи до уваги результати дослідження С. Чесс, А. Ван Кревелен резонно зауважив, що крайні варіанти формування дитячої індивідуальності можуть залишатися непоміченими, замаскованими в тому середовищі, яке вимагає мінімального пристосування [178].

Особливості пренатального онтогенезу надзвичайно значимі для формування аномалій характеру, що сприяють виникненню межових розладів. Якщо тілесні вади розвитку, викликані порушеннями ембріогенезу, піддаються систематизації [157], то ембріогенетичні типи аномалій індивідуальності вивчені ще надзвичайно мало. Разом із тим багато дослідників достовірно показали, що діти із сімей алкоголіків розвиваються дисгармонійно як у фізичному, так і в психічному відношенні. Особливо згубними є наслідки алкоголізації батьків перед і в період зачаття та, природно, алкоголізації вагітних.

Початок міжособистісних відносин закладається в сім'ї. Переважно в ній реалізується темперамент і формуються основи характеру дитини. Сімейне виховання визначає також як гармонію, так і формування аномалій особистості в її становленні. Особливо зумовленим параметром родини є її цілісність. Явища «неповного

будинку», зокрема при розпаді сім'ї в період дитинства та юнацтва, особливо згубно позначаються на індивідуальності, що формується [154].

Характер з його акцентуаціями завершує своє формування до підліткового віку, тому основним чинником його розвитку є сімейне виховання. Російські науковці Едманд Ейдемільер і Вікторас Юстицький встановили зв'язок між деякими спотвореннями батьківського виховання, появою акцентуацій та іншими спотвореннями поведінки і особистості [168].

У разі потуральної гіперпротекції (ретельний контроль і відсутність заборон) часто розвивається істероїдність або гіпертимність, а при домінуючій гіперпротекції (ретельний контроль і надмірність заборон) у психастеніків, сенситивів й астено-невротиків посилюються астеничні риси, а гіпертими проявляють прагнення ухилитися від впливу батьків (наприклад, утекти з дому).

У разі емоційного відторгнення з боку батьків у дитини формується епілептоїдна акцентуація. На тлі початкової емоційно-лабільної, сенситивної або астено-невротичної акцентуації посилюється декомпенсація, призводячи до появи стійких невротичних розладів. Підвищена моральна відповідальність, за якої високі вимоги до підлітка поєднуються з недостатньою увагою до нього, призводить до появи психастеничної акцентуації. Бездоглядність, коли ослаблені контроль, заборони, вимоги, задоволення дитячих потреб батьками, зумовлює гіпертимну акцентуацію, а в дітей зі слабким психічним складом — нестійку чи комфортну.

Мотиви поведінки, переходячи в дію і закріплюючись у ній, фіксуються в характері. Кожен стійкий дієвий мотив поведінки — це потенційно майбутня риса характеру в її генезі. У мотивах риси характеру уперше виявляються ще у вигляді тенденцій, дія переводить їх потім у стійкі властивості. Шлях до формування характеру відбувається через формування належних мотивів поведінки й організацію спрямованих на їхнє закріплення вчинків.

До зовнішніх факторів психологічного плану слід віднести й

психічну травму, спровоковану різними психотравмуючими обставинами (конфлікти з батьками, друзями, учителями, неконтрольоване емоційний стан).

Професійна діяльність так само належить до факторів акцентуації характеру. Професійні схильності або інтереси іноді стають рисами характеру й можуть набувати акцентований ступінь вираженості, призводячи до деформації особистості.

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми акцентуації характеру в психології показав, що розвиток характеру в дітей свідчить про неспроможність тієї точки зору, яка вважає характер вродженим і незмінним. Характер людини не є однозначною функцією організму, його конституцією. Характер формується в процесі розвитку особистості як суб'єкта, активно включається в різноманітну сукупність суспільних відносин. Виявляючись у поведінці, у вчинках людини, характер у них же й формується. Акцентуації характеру більшості типів отримують найбільшу вираженість саме в підлітковому віці, що, як правило, не перешкоджає достатній соціальній адаптації. До кінця підліткового віку акцентуації можуть згладитися або бути компенсовані так, що не виявляться зовні. У таких випадках вони переходять у приховану компенсовану форму (приховані акцентуації).

Також можна виділити три групи факторів, що детермінують динамічні прояви акцентуацій: перша (психофізіологічні) — темперамент, А. Ковальов назвав його «структурою природних властивостей» (віково-статеві та вроджені властивості), друга (психологічні) — характер (зовнішні та внутрішні орієнтації), третя (соціальні) — родина (сімейне виховання) і професійна діяльність.

1.3. Професіоналізація як чинник розвитку акцентуацій характеру.

Проблема людини як суб'єкта своєї діяльності та вчинків, здатної цілеспрямовано перетворювати об'єктивну дійсність і здійснювати власний саморозвиток, актуальна та виразно заявлена у

вітчизняній теоретико-методологічній психологічній літературі. Категорія суб'єкта є єдиною для багатьох суспільних і гуманітарних наук, за своєю суттю вона багатогранна та суперечлива.

Незважаючи на суттєві розбіжності в підході до проблеми, у вітчизняних психологів є й спільні позиції в цій області, пов'язані з характеристиками активності суб'єкта. Д. Узнадзе зокрема зазначає: «Наша наука покликана поставити питання про психологічний аналіз та вивчення закономірностей людської діяльності, оскільки вона є передумову психічного життя, виросла й розвивається на її базі. При цьому розумінні психічної активності людини, згідно з яким вона включає в себе активність суб'єкта як цілого, передбачається, що психологія повинна приступити до своєї роботи, досліджуючи в першу чергу суб'єкта, особистість як ціле, а не окремі акти її психічної діяльності» [155]. Д. Узнадзе наголошує, що ця діяльність є лише «подальшою специфікацією» особистісного цілого.

Вирішальне значення в становленні особистості належить провідній діяльності. Перетворення професійної діяльності безпосередньо залежить від соціально-економічних відносин, соціальної ситуації, позиції особистості. Цей період займає більшу частину життя людини. Траєкторія долі людини, її щастя, самопочуття, задоволеність життям, фізичне і психічне здоров'я багато в чому визначаються задоволеністю змістом професійної діяльності, ставленням до неї особистості, рівнем професійних досягнень. Можна сказати, що для більшості людей основою розвитку особистості в зрілому віці стає професійна діяльність. Рух особистості в просторі й часі професійного праці отримав назву професійного становлення суб'єкта діяльності [52].

Професійне становлення — це велика частина онтогенезу людини, яка охоплює період від початку формування професійних намірів (14–17 років) до закінчення активної професійної діяльності (55–60 років). У цьому процесі гетерохронно можна виділити стадії оптації, професійної освіти та підготовки, профадаптації, професіоналізму й майстерності. Коротко професійне становлення можна

визначити як «формування» особистості, адекватне діяльності, та індивідуалізацію діяльності особистості[51].

Ми згодні з думкою багатьох авторів, які ядром професійного становлення вважають взаємодію особистості та професії [37,50, 93,]. У процесі освоєння професії та особливо виконання професійної діяльності відбуваються структурні зміни і в особистості працівника, і в структурі самої діяльності, тобто професіоналізація особистості призводить до зміни характеру та змісту професії [51].

Слід зазначити, що не будь-яка професійна діяльність розвиває особистість. Багато залежить від самої особистості, від її ставлення до професійного праці. Виконуючи ту чи іншу роботу, певним чином ставлячись до неї, особистість відтворює в собі нові властивості та якості. У процесі професійного становлення вони об'єднуються з уже наявними властивостями, а також між собою, утворюючи комплекси якостей [51].

Розглянемо роль акцентуацій характеру на різних етапах професійного становлення.

Будь-який процес професіоналізації починається з професійного самовизначення. Проблема психологічного аналізу професійного самовизначення як етапу соціальної адаптації стає все більш актуальною. Необхідність обліку впливу безлічі об'єктивних і суб'єктивних факторів на професійний вибір, вікових особливостей та кризових проявів юнацького віку вимагає розробки цілісної системи уявлень про професійну самовизначеність молоді. К. Абульханова-Славська і Т. Березіна [1], Т. Жалагіна [47], Е. Климов [57] пов'язують процес професійного самовизначення не тільки з професійним вибором, але й з особистісним самовизначенням.

Ідея взаємної відповідності особистих якостей людини та вимог професійної діяльності є фундаментальною в контексті теоретичних досліджень основ професійного самовизначення. Відносна сталість рис характеру, розгляд їх як елементів експресивно-функціонального рівня особистості, тісно пов'язаних і з її природним біологічним фундаментом, є підставою для припущення, що інтуїтивно

людина обирає професію, що відповідає потребам займатися тим чи іншим видом діяльності, рисами характеру.

Аналіз зв'язку професійного й особистісного самовизначення був обґрунтований у концепціях Є. Головаха [33], Н. Пряжникова [116], С. Чистякової [164]. Так, Н. Пряжников показав, що професійне самовизначення нерозривно пов'язане з самореалізацією індивіда й означає внутрішньоособистісний конфлікт, розв'язання якого залежить від самосвідомості особистості [116].

Виходячи з теоретичного аналізу професійного становлення В. Крижанівською були виділені й вивчені особливості особистості студентів, що впливають на професійний вибір спеціальностей у сфері екології та природних ресурсів: характерологічні особливості, схильності та інтереси [74]. Для діагностики акцентуацій характеру використовувалася методика Х. Шмішека й А. Личка. Проведене дослідження дозволило показати універсальність використаних у роботі типологій акцентуацій характеру, визначити їхній зв'язок із професійними схильностями. Запропонована нею типологія особистостей, які навчаються на екологічних спеціальностях різного профілю, на основі врахування характерологічних особливостей може бути використана для більш детальної діагностики з метою професійного відбору.

Розглядаючи характерологічні особливості, що обмежують професійну успішність, психолог Т. Орлова вводить поняття «проблемне місце» — особистісна особливість, яка може ускладнювати професійну діяльність. «Проблемне місце» погано усвідомлюється людиною й важко піддається корекції ззовні [90].

На думку Т. Орлової, «акцентуація особистості може бути проблемним місцем для професії, але проблемне місце необов'язково є акцентуацією» [110].

Особливості впливу акцентуацій характеру на вибір професії до кінця не вивчені. Деякі дослідники [38] вважають, що характерологічні особливості, які належать до акцентуацій характеру, не перешкоджають професійній успішності. На їхню думку, деякі ак-

центуації за умови, що вони контролюються людиною, можуть бути затребувані в професійній діяльності [123].

Про очевидність ролі акцентуації при виборі професії говорить Д. Ткачова [151]. Нею була виявлена прямо пропорційна помірна кореляція між циклотимічним типом особистості та шкалою «людина — природа» (диференційно-діагностичний опитувальник Е. Климова), що свідчить: люди з циклотимічним типом особистості віддавали перевагу професіям, пов'язаним із природою. Крім того, була виявлена зворотно пропорційна висока та помірна кореляція між збудливим типом особистості та шкалою «людина — техніка», а також між емотивним типом і шкалою «людина — техніка», що свідчить: учні зі збудливим й емотивним типами особистості не обирали професії, пов'язані з технікою. Виходячи з отриманих нею даних можна говорити про те, що акцентовані риси особистості безпосередньо пов'язані з вибором майбутньої професії старшими школярами.

Вивчаючи зв'язок акцентуацій характеру в курсантів з їхньою спрямованістю на певний рід авіації Н. Юдіна на першому курсі виявила групи, що мають такі типи акцентуацій характеру: гіпертимний, лабільний, епілептоїдний, нестійкий типи [169]. У понад половини курсантів (56,4%), які обрали військово-транспортну та дальню авіацію, виявлена вираженість типів акцентуацій за епілептоїдним типом. У вибірці курсантів, що мають спрямованість на винищувальну, штурмову, фронтову бомбардувальну авіацію, рівні частки вираженості акцентуацій за гіпертимним, лабільним, нестійким типами. У результаті автором був виявлений зв'язок акцентуацій характеру в курсантів з їхньою спрямованістю на певний рід авіації, що дозволяє враховувати особливості характеру курсантів (разом з діагностикою за іншими методиками) при реальному розподілі їх у навчальні авіаційні бази для польотів на навчальних і навчально-бойових літаках.

Таким чином, ми бачимо, що акцентуації характеру, безсумнівно, впливають на вибір професії, оскільки визначають потреби людини, її спрямованість, стиль поведінки тощо.

Незважаючи на різноманіття теорій професійного становлення в усіх періодизаціях виділяється стадія адаптації входження в професію, засвоєння нової соціальної ролі, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності.

Процес професійної адаптації привертає до себе увагу багатьох дослідників. Досить докладно досліджені критерії та умови успішної адаптації, специфіка цього процесу залежно від статево-вікових, індивідуальних, професійних особливостей [34, 37, 42, 57, 61]. У діяльності в особливих умовах акцент, як правило, робиться на психофізіологічній, психологічній і власне професійній адаптації [40, 54, 83, 90, 162].

У процесі професійної адаптації виділяють етап первинної психологічної адаптації, яка розглядається як процес постійної взаємодії особистості з освітнім середовищем [162]. Первинна психологічна адаптація в процесі професійної освіти розуміється як прийняття особистістю всіх складових майбутньої професійної діяльності: її завдань, предмета, способів, результатів і умов у межах обраної професії.

Проблема вивчення психологічної адаптації в період професійного навчання та її зв'язок з індивідуально-типологічними і характерологічними особливостями особистості розглядали багато авторів. Наприклад, вивчаючи динаміку професійного становлення особистості вчителя фізичної культури на етапі навчання у виші, О. Мисін розробив модель особистості успішного вчителя-професіонала фізичної культури, одним з основних блоків якої був виділений акцентовано-астенічний блок якостей, що справляє неоднозначний, але в основному негативний вплив на ефективність діяльності вчителя фізичної культури. Несприятливими виявилися лабільний, циклоїдний, астеноневротичний, психастеничний, конформний типи акцентуацій характеру за методикою Личка [102].

Вплив акцентуацій особистості на вибір спортивної спеціалізації підтверджують дослідження О. Романової, у яких показано, що вибір виду спорту визначається типом акцентуацій характеру, але

в процесі заняття відбувається зменшення вираженості акцентуацій характеру, що позитивно впливає на особистість спортсмена, нормалізуючи її та роблячи більш стресостійкою [126]. У процесі дослідження також був установлений зв'язок між типом акцентуації характеру особистості спортсмена та показником успішності спортивної діяльності.

Вивчивши психофізіологічні детермінанти успішності військово-професійної адаптації курсантів інженерного вишу на початковому періоді навчання, В. Циганок довів, що успішність навчання курсантів на першому курсі взаємопов'язана з деякими особистісними характеристиками. Так, успішні курсанти характеризуються достовірно вищими рівнями нервово-психічної стійкості (на 18,1%) й особистісного адаптаційного потенціалу (на 12,8%), достовірно нижчими показниками вираженості акцентуацій характеру, особливо за шкалах емотивності, циклотимічності та демонстративності (на 13,8%, 11,8% та 11% відповідно), і відсутністю приналежності до типу колірної поведінки (за методикою М. Люшера) [163].

З акцентуаціями характеру за результатами дослідження Ю. Ко-репанової пов'язані також навчально-професійні установки [65]. Вона виявила, що найбільш поширеним типом акцентуації характеру серед курсантів вишів МВС Росії є гіпертимний тип, рідше зустрічаються циклоїдний, застряглий, емотивний, демонстративний, нестійкий, екзальтований типи акцентуацій характеру (розташовані в порядку убування).

Описуючи структурні компоненти навчально-професійної установки, дослідниця визначила, що афективний компонент найбільш виражений у курсантів демонстративного й емотивного типів. Це пов'язане з тим, що вони більшою мірою задоволені своєю навчально-професійною діяльністю, більш позитивно налаштовані на майбутню професійну діяльність, легко адаптуються до навчання у виші. Показники когнітивного (уявлення курсантів про професійну підготовку, очікувані труднощі) та поведінкового компонентів не залежать від типу акцентуації характеру. Водночас індивідуально-психологічні

властивості, притаманні курсантам залежно від акцентованості тієї чи іншої риси характеру, що визначають специфіку навчально-професійних установок. Виявлені також значущі кореляційні взаємозв'язки між різними компонентами навчально-професійних установок і типами акцентуацій характеру курсантів.

Питання психологічної профілактики дезадаптаційних форм поведінки в курсантів вищих військових закладів розглядалися також у роботі М. Есаян [46]. Автор довела, що надійність функціонування конституційно-психотипологічних механізмів захисту в курсантів в умовах адаптації до військового вишу залежить від структури особистісного психотипу. Дезадаптивна поведінка суб'єкта виявляється у вигляді системних аномальних особистісних, психологічних і поведінкових порушень, що залежать від ступеня вираженості конституційно-психотипологічної передиспозиції особистості й може бути спровокована банальними соціально-інформаційними чинниками.

Висновком дослідження є те, що ефективність психологічної профілактики дезадаптивних форм поведінки в курсантів залежить від ранньої психологічної діагностики конституційно-континуальних особливостей суб'єкта, часу початку надання психологічної допомоги та від адекватності методів психокорекції до конституційно-психотипологічних основ особистості.

Більш детально роль і місце акцентуацій особистості в успішності адаптації курсантів служби цивільного захисту ми розглянемо в наступному параграфі.

У своєму дисертаційному дослідженні доктор психологічних наук Світлана Морозюк висунула й підтвердила гіпотезу про те, що існує взаємозв'язок ефективності навчальної діяльності з особливостями акцентуацій характеру. Вона показала, що вплив рис характеру на ефективність навчальної діяльності є неоднозначним:

- одна й та сама риса характеру може підвищувати один показник ефективності й знижувати інший або не справляти на нього істотного впливу;

- напрям та інтенсивність впливу різних рис характеру на один і той же показник ефективності різні;
- чим більш акцентовані риси характеру, тим інтенсивніше їх вплив на конкретні показники ефективності навчальної діяльності [99].

У цьому дослідженні експериментально встановлене існування взаємозв'язку рис характеру з особливостями захисної рефлексії, що виникає в результаті переживання суб'єктом діяльності можливих негативних емоцій. Чим більше обсяг конкретного показника захисної рефлексії (з приводу переживання почуття невдачі, провини, образи, сорому й агресії), тим інтенсивнішим є його вплив на конкретні риси характеру й навпаки. Чим більше акцентовані риси характеру, тим сильніше виражені конкретні показники захисної рефлексії [99].

Показано також, що існує прямий зв'язок між рівнем розвитку гіпертимічної, невротичної, циклотимічної, параноїдальної акцентуацій і об'ємом захисної рефлексії з приводу невдачі, почуття провини, сорому, образи. Статеві відмінності в обсязі захисної рефлексії виявляють себе при високому рівні гіпертимічної, невротичної, циклотимічної, параноїдальної акцентуацій, у жінок переважає об'єм захисної рефлексії [99].

Чинником оптимізації акцентуацій характеру та підвищення ефективності навчальної діяльності автор вважає помірний ступінь вираженості захисної рефлексії та підвищення обсягу саногенної рефлексії. Побудовані на цій основі профілі характерів і психограми вчителя, інженера, економіста дозволяють прогнозувати успішність професійної діяльності майбутніх фахівців і на цій основі ефективно здійснювати професійну орієнтацію, розробляти програми розвитку та корекції рис характеру, за допомогою освоєння рефлексивної культури.

Взаємодія індивіда з тими аспектами оточення, які визначають його професійну діяльність, є однією з найбільш значущих сфер, у яких реалізується процес психічної адаптації. Будь-яка діяльність

висуває певні вимоги до адаптаційних ресурсів, причому ці вимоги звернені переважно, а нерідко й виключно, саме до механізмів психічної адаптації. Таким чином, ефективна психічна адаптація — одна з істотних передумов професійної ефективності. У професійній діяльності формуються установки, інтереси, ціннісні орієнтації в спеціальних навичках, необхідних у подальшій роботі, здійснюється соціалізація спеціаліста, на яку впливають особливості особистості, типові психічні реакції індивідуума й тісно пов'язаний з ними характер взаємодії із соціальним середовищем.

З освоєнням професії особистість усе більше «занурюється» в професійне середовище. Реалізація діяльності здійснюється відносно стійкими й оптимальними для працівників способами. Стабілізація професійної діяльності призводить до формування нової системи відносин особистості до навколишньої дійсності та до себе. Ці зміни ведуть до утворення нової соціальної ситуації, а сама вона характеризується індивідуальними особистісно зумовленими технологіями виконання. Настає стадія первинної професіоналізації.

Подальше підвищення кваліфікації, індивідуалізація технологій виконання діяльності, вироблення власної професійної позиції, висока якість і продуктивність праці призводять до переходу особистості на другий рівень професіоналізації.

На цій стадії професійна активність поступово стабілізується, рівень її прояву індивідуалізується та залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості фахівця. Але в цілому кожному фахівцеві притаманний свій стійкий та оптимальний рівень професійної активності.

І лише частина працівників, що володіють творчим потенціалом, розвиненою потребою в самореалізації, переходить на наступну стадію — професійну майстерність. Для неї характерні висока творча та соціальна активність особистості, продуктивний рівень виконання професійної діяльності. Перехід на стадію майстерності змінює соціальну ситуацію, кардинально переробляє характер ви-

конання професійної діяльності, різко підвищує рівень професійної активності особистості.

Найбільш повно в науковій літературі представлене дослідження прояву акцентуацій на різних етапах професійного становлення педагогів. Характер цих акцентуацій залежить від педагогічної діяльності взагалі й дисциплін, що викладаються, зокрема [148]. Існує залежність між акцентуаціями характеру й емоційним вигоранням особистості педагога.

Особливий інтерес у контексті професійного становлення представляють проблеми взаємозв'язку спеціальних здібностей і характеру в цій структурі, ці проблеми були поставлені ще в 1945 році (Б.Г.Ананьєв, 1945), а потім у 1956 році на нараді з психології особистості (Б.Г.Ананьєв, 1956). Важливим є комплексне дослідження суб'єкта певної професійної діяльності відносно різних потенціалів і тенденцій розвитку особистості адже досліджень, що вивчають взаємини між працездатністю, спеціальними здібностями, загальною активністю та інтересами особистості, її характерологічними властивостями, ще дуже мало. Ми вважаємо, що вивчення складної сукупності актуальних і потенційних характеристик фахівця, діяльність якого пов'язана з екстремальними ситуаціями, — найважливіше завдання психології діяльності в особливих умовах.

На істотну роль і значимість акцентованих рис особистості в процесі професійного становлення вказували багато дослідників. Так, С. Єпіфанцев у своїй монографії обґрунтував важливість і не випадковість у структурі професіоналізму вищих керівників таких акцентованих рис особистості, як параноїдальні, маніакальні, істероїдні. «Оцінка тих або інших рис особистості взагалі поза співвіднесення їх з тими ситуаціями, у яких діє особистість, малоефективна. Це особливо характерно для акцентованих рис особистості. Одна й та ж акцентована риса особистості може в одних умовах, ситуаціях сприяти успішній управлінській діяльності, а в інших — створювати істотні проблеми» [44, С. 147].

Концепцію С. Єфіфанцева уточнила Р. Філіппова, яка показала, що більша частина зусиль особистості великого керівника за своєю структурою близька до зусиль осіб із помірно параноїдальністю, додається для виконання зовнішніх функцій керівництва, узгодження дій різнорідних організацій. Для управління співробітниками органів соціального захисту населення району необхідні специфічні особистісні якості, що відображають нестадартність цих особистостей, підвищену чутливість, нерідко акцентованість, схильність до автономної роботи [160].

Л. Єрмаченко, розробляючи тему особливості професійної діяльності педагогів з рисами істероїдності, зазначає, що «істероїдні акцентовані риси особистості впливають на індивідуальний стиль діяльності осіб, що працюють з людьми, у тому числі і зайнятих педагогічною діяльністю» [45].

Зазначеної проблеми стосується й підхід К. Ясперса: «Ставлення психічних аномалій до професійних занять і характеру трудової діяльності не аналізувалося хоч якось глибоко. Досить одного погляду на нормальну людину, щоб розпізнати характер її професійної діяльності та відрізнити, скажімо, лікаря від комерсанта, військового вчителя. Професія накладає свій відбиток навіть на почерк людини... Але так само й психотичні явища забарвлюються абсолютно особливим чином, залежно від того, чи мають вони місце в священнослужителя, вчителя або військового тощо» [172].

Як підкреслює В.І. Виноградов, «акцентуації можуть істотно сприяти формуванню професійної схильності до того чи іншого виду професійної діяльності, або заважати цьому процесу. Так, особи з шизоїдною акцентуацією на організаторській діяльності можуть вносити напруженість, нервозність у систему міжособистісних відносин. Водночас вони можуть ніби розкритися на творчій діяльності: живопис, народна творчість, танці тощо. Для таких осіб більше підходить самостійна робота, пов'язана з активною внутрішньою діяльністю. Ставити їх у рамки суворих регламентованих відносин — значить, створювати проблеми для цієї особи»

стості й оточуючих. Кожний тип акцентуацій сприяє продуктивності в одних видах діяльності, в одних ситуаціях і перешкоджає в інших» [28].

У вирішенні проблеми оптимізації процесу професійного становлення важливим є питання професійної самореалізації особистості з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей, оскільки типологічні фактори включені в функціональні системи цілеспрямованої активності суб'єкта [11].

Особистість прагне до реалізації свого потенціалу, але не завжди досягає цієї мети. В.О. Колесніченко [66] припустила, що певні особистісні характеристики, наприклад, особливості характеру, можуть ускладнювати самореалізацію. В її дослідженні показано, що акцентуації характеру виконують роль бар'єра на шляху самореалізації особистості. Так, тривожна боязливість, дистимність, афективно-екзальтованість і педантичність негативно пов'язані з самореалізацією, гіпертимність має позитивну зв'язок, а вираженість педантичності, тривожної боязливості, дистимності знижується при зростанні самореалізації. Автор доходить висновку, що самореалізація як багатокомпонентне психічне утворення включає в себе: активність (гіпертимність, демонстративність, дистимність), неврівноваженість характеру (циклотимність, неврівноважено-збудливість, афективно-екзальтованість), педантичність і вираженість креативності.

З акцентуаціями характеру пов'язані психологічні особливості саморегуляції діяльності: індивідуальні відмінності будуть виявлятися в тому, як людина планує, програмує досягнення мети діяльності, враховує значущі зовнішні та внутрішні умови, оцінює результати й коригує активність для досягнення суб'єктивно прийнятних результатів. Акцентуації характеру на основі узагальнення окремих характеристик людини ускладнюють ефективність саморегуляції діяльності [99, 100]. Розгляд характеристик індивідуальності в поведінці важливий для підвищення ефективності та результативності діяльності, збереження психічного й соматичного здоров'я людини [11].

Акцентуації характеру можуть стати своєрідними «індикаторами» певних проблем, що виникають в особистості в процесі самореалізації та саморегуляції. Тим не менш, проблема впливу характеру, можливого опосередкованого впливу акцентуацій характеру на самореалізацію та саморегуляцію досі залишається невирішеною.

Професійне становлення особистості збагачує психіку, наповнює життєдіяльність людини особливим змістом, надає професійній біографії значущості. Але, як і будь-який процес, що розвивається, професійне становлення супроводжується деструктивними змінами: кризами, стагнацією й деформаціями особистості. Ці деструктивні зміни зумовлюють переривчастість і гетерохронність (нерівномірність) професійного розвитку особистості, носять нормативний і ненормативний характер. Професійне становлення обов'язково супроводжується випадками, не передбаченими обставинами, які іноді кардинально змінюють траєкторію професійного життя людини.

Одним із найбільш характерних симптомів професійної деструкції особистості є розвиток професійного вигорання фахівця. Професійне вигорання є винятково небезпечним і негативно позначається на всіх аспектах життєдіяльності людини, на її поведінці, а без відповідної профілактичної та колекційної роботи розвивається невпинно та швидко [111]. Саме розв'язанню останнього питання присвячена робота О. Хайруліна, який досліджував проблему психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців державної прикордонної служби України [161]. На основі емпіричних даних автор виявив наявність позитивної кореляції професійного вигорання та емотивного й афективно-екзальтованого типів особистісної акцентуації. Це означає, що симптоматика професійного вигорання найбільш поширена серед осіб (від 32 % до 67 % від загальної кількості обстежених — 3967 осіб), яким властиві емотивний, застрягаючий, афективно-екзальтований і дистимічний типи особистісної акцентуації.

Г. Федоришин, Н. Ковалюк, досліджуючи соціально-психологічні особливості діяльності працівників пенітенціарної системи,

встановили, що цим службовцям притаманні демонстративний (24–30 балів), педантичний (16–21 бал), емотивний (18–20 балів), циклотимний (16–18 балів), дистимічний, екзальтований (15–18 балів) типи акцентуації, в одного зафіксований некерований тип (21 бал) [159]. Була доведена наявність співвідношення рівнів психоемоційного вигоряння й особистісно-характерологічних акцентуацій, психологічного вигоряння, віку та стажу роботи. Особливо важливо враховувати індивідуально-психологічні особливості в період професійної адаптації молодих спеціалістів.

Факторами, що ініціювали розвиток професійних деформацій, П. Колесніченко вважає різні акцентуації характеру особистості [66]. Крім того, до особистісних чинників, що сприяють вигоранню, цей автор відносить такі показники схильності до стрес-реакцій, як співвідношення екстернальності й інтернальності, що припускає ступінь відповідальності людини за своє життя, поведінку типу А, бажані людиною стратегії подолання кризових ситуацій. Екстернальний «локус контролю» корелює з емоційним виснаженням і деперсоналізацією, а використання пасивної стратегії уникнення — з розвитком емоційного виснаження та редукцією особистих досягнень. Причому чим більше вигоряння, тим частіше використовуються пасивні асоціальні й агресивні моделі долаючої поведінки [109].

Стратегія долаючої поведінки людини в ситуації стресу — один з найважливіших факторів, що визначає ймовірність розвитку в індивіда психосоматичних захворювань. Стратегії придушення емоцій часто підвищують ризик станів передхвороби або хвороби. Однак уміння керувати емоційними проявами, а іноді й пригнічувати їх — необхідна навичка» для осіб комунікативних (соціальних) професій. Стаючи звичним, він часто переноситься в позаробоче життя. Так, у дослідженнях медико-гігієнічних аспектів способу життя лікарів було виявлено, що прагнення до придушення емоцій властиве кожному четвертому лікареві.

Для розвитку вигоряння важливо й те, як працівник справляється зі стресом. Дослідження показують, що найбільш уразливі ті,

хто реагують на нього агресивно, нестримано, хочуть протистояти йому за будь-яку ціну, не відмовляються від суперництва. Такі люди схильні недооцінювати складність поставлених перед ними завдань і час, необхідний для їхнього вирішення. Стресогенний фактор викликає в них почуття пригніченості, смутку, через те, що не вдається досягти наміченого (так звана поведінка типу А).

Особистості типу А властиві дві основні особливості: надзвичайно висока змагальність і постійне відчуття цейтноту. Подібні люди амбітні, агресивні, прагнуть до досягнень, заганняючи при цьому себе в жорсткі часові рамки [29].

У процесі багаторічного виконання однієї й тієї ж діяльності акцентуації професіоналізуються, вплітаються в тканину індивідуального стилю діяльності та трансформуються в професійні деформації фахівця. У кожного акцентованого спеціаліста свій ансамбль деформацій, і вони виразно виявляються в діяльності та професійній поведінці. Іншими словами — у фахівця з'являється надмірне посилення окремих рис характеру, а також окремих професійно зумовлених властивостей і якостей особистості, які називають професійними акцентуаціями.

Найбільш повне узагальнення досліджень професійно-типологічних деструкцій особистості представлено в роботі Е. Зеєра, Е. Симанюк «Психологія професійних деструкцій» [51]. У роботі автори виділяють такі види деструкцій: професійно обумовлені акцентуації, вивчена безпорадність, професійна відчуженість, стагнація.

Відповідно до авторської позиції в несприятливих професійних ситуаціях, обтяжених зниженими адаптаційними можливостями, проявляються акцентуації рис характеру. При тривалому впливі одних і тих самих негативних факторів професійно обумовлені акцентуації сприяють розвитку професійних деформацій особистості. Ступінь виразності деформацій визначається стажем роботи, змістом професійної діяльності, індивідуально-психологічними особливостями [51].

Найдослідженішим і найпоширенішим видом деструкцій є професійні деформації, а розробка проблеми професійних акцентуацій ще знаходиться на початковому етапі. Так, термін «професійні акцентуації» ми зустрічаємо в дисертації Г. Філіпової. У роботі вказано, що на соціальну роботу приходять особи зі специфічними особистісними особливостями, нерідко акцентовані. Помірними акцентуаціями, які сприяють успішній діяльності на соціальній роботі, є шизоїдна, фемінізована, психастенічна.

Згідно з дослідженням акцентуацій характеру, проведеним педагогом С. Вакаріною [26], професійна діяльність є чинником, що сприяє розвитку професійних акцентуацій характеру, під якими автор розуміє надмірно виражені якості та їхнє поєднання, що негативно позначаються на діяльності й поведінці фахівця. Крім того, автор відзначає, що деякі функціонально-нейтральні властивості особистості, розвиваючись, можуть трансформуватися в професійно негативні якості.

Дослідження, проведене автором, демонструє, що прояв професійних акцентуацій (серед яких вона виділяє авторитарність, домінантність, владність, безкомпромісність, суворість, педагогічну агресію, індіферентність) залежить від стажу роботи та профілю дисципліни, що викладається [26].

На думку Н. Гордієнко [35], найбільш радикальні внутрішні зміни, що готують особистість педагога до прояву професійних акцентуацій, відбуваються в зоні досить благополучних інтервалів.

Ми вважаємо, що проблему професійних акцентуацій доцільно розглядати в рамках діяльнісного підходу та соціально-психологічної теорії ролей [17, 52, 57 та ін.], тому що основний механізм професійної деформації полягає в ототожненні людиною свого «я» із професійною роллю. Професійна роль, яка впливає на сутність діяльності, зумовлює формування специфічного, свідомо обмеженого погляду на світ. Вона може призводити до розвитку професійних акцентуацій: надмірно виражених професійно важливих якостей, «жорсткої рольової поведінки», втрати гнучкості

тощо. Багато прихильників цього підходу вважають подібний процес неминучим.

Однак Р. Філіппова вважає, що «далеко не всі люди з негативними професійними акцентуаціями переживають професійну деформацію особистості. У деяких випадках акцентуації, здатні ускладнити професійну адаптацію в одних професіях, в інших професійних видах діяльності ніби нейтралізуються, більше того, деколи виявляються в індивідуальному стилі професійної діяльності далеко не з гіршого боку» [160].

Таким чином, ретельний аналіз досліджень, присвячених акцентуаціям, переконує в правомірності виділення поняття «професійні акцентуації», або «професійно обумовлені акцентуації». У нашій роботі під «професійно зумовленими акцентуаціями» ми розуміємо надмірне посилення окремих рис характеру, а також окремих професійно зумовлених властивостей та якостей особистості, що формується й розвивається в процесі професійного становлення та впливає на успішність професійної діяльності.

Асоціативне сприйняття акцентуації як негативного явища підводить до думки, що й причини появи негативні. Однак це не так. Визначено цілу низку причин, які носять явно не негативний, а позитивний аспект. Однією з основних таких причин є вплив на особистість, на помітно виражені риси особистості, професії. Досі не вивченим є аспект детермінації впливу професійної діяльності на тенденції розвитку акцентуацій особистості. Необхідне масштабне дослідження тимчасової дії, інтенсивності впливу, впливу інших значущих факторів певних професій на розвиток характеру та рівня акцентуацій. У нашій роботі ми запропонували такий аналіз щодо працівників служби цивільного захисту.

1.4. Вплив акцентуацій особистості на успішність професійної діяльності в особливих умовах.

Вивчення особистісних особливостей, які визначають індивідуальні поведінкові реакції та психічні стани, що впливають на ефек-

тивність і надійність діяльності, на сьогодні є одним із пріоритетних напрямів розвитку психологічної науки [94]. Сьогодні ведуться наполегливі пошуки психологічних корелятивів особистісних властивостей людини й успішності її діяльності в особливих умовах.

Надзвичайно важливі у зв'язку з вивченням особливостей особистості методологічні підходи, що обґрунтовують проблеми особистості та діяльності, розуміння особистості як активного поняття. Ми розглядаємо співвідношення «людина — діяльність» або те, що конкретизується в психології професій як «особистість — професійна діяльність». Основна проблема цього співвідношення ускладнена пошуком адекватності психічної діяльності особистості відповідно до вимог професійної праці.

К. Абульханова-Славська вважає, що «тільки йдучи цим шляхом — шляхом виявлення об'єктивних завдань і вимог, що диктує життя, відносинами між людьми, необхідною діяльністю, обставинами й ситуаціями, можна виявити конкретно, що могла зробити особистість у певних умовах (вимогах, обставинах, ситуаціях, відносинах) і що вона реально зробила, а головне — як вона це зробила» [1].

У сукупності властивостей особистості, якими опосередковується успішність діяльності, вагому роль відіграють ті, що на умовному феноменологічному континуумі займають межові полюси, а на поведінковому рівні виявляються у формі акцентуацій.

Ступінь відповідності/невідповідності вимогам професійної діяльності типу особистісної акцентуації зумовлює діапазон пристосувальної можливості суб'єкта — від рівня цілковитої узгодженості (адаптованості) до рівня прямої протилежності (дезадаптованості). Оптимальне співвідношення між зазначеними складовими може бути досягнуте в разі визначення в змісті останніх константного (трансситуативного) та варіабельного (ситуативного) компонентів.

Досвід дослідження феномену адаптації в контексті задач психології діяльності в особливих умовах дозволяє виокремити в най-

загальнішій формі три напрямки: психофізіологічний, соціально-психологічний та особистісно-ситуаційний.

У рамках першого напрямку дослідницькою парадигмою постає поняття біологічної адаптації, що ґрунтується на теорії гомеостазу. Конкретним змістом згаданого напрямку є питання, спрямовані на діагностику й оптимізацію функціональних станів організму. Прихильники цієї лінії припускають, що отримання об'єктивних показників фізіологічного рівня у вигляді формалізованого критерію («психофізіологічної ціни діяльності»), сприятиме в кінцевому випадку значному підвищенню надійності професійної діяльності. Своє втілення цей підхід знайшов головним чином у таких галузях, як авіаційна психофізіологія [20; 115], а також при дослідженні різноманітних за своїм змістом спеціалізацій операторського профілю [67; 68].

Головний зміст дослідження другого напрямку становлять питання оптимізації процесу адаптації до умов професійної діяльності шляхом надання пріоритету «особистісному фактору». На відміну від першого центральним для цього підходу постає поняття особистості та її психологічних можливостей. Цей напрямок реалізується як на стадії початкового оволодіння майбутнім фахівцем професійною діяльністю в межах спеціальних навчальних закладів, так і безпосередньо в умовах реального здійснення працівником своїх функціональних обов'язків (службово-функціональна адаптація).

Галузь інтересів представників цього напрямку охоплює широке коло питань, пов'язаних з визначенням базових, професійно важливих характеристик особистості працівника як суб'єкта професійної діяльності. У низці останніх увага дослідників концентрується, зокрема, на таких психологічних утвореннях, як мотиваційна готовність, товариськість, тривожність, стиль спілкування, стресостійкість, деякі показники темпераменту й характеру тощо.

Альтернативою певної односторонності першого та другого напрямків слугує особистісно-ситуаційний підхід, активна розробка

якого у вітчизняній психології лише розпочинається. Перспективність цього підходу полягає в розумінні суб'єктивного (особистісного) й об'єктивного (ситуаційного) як певної єдності, як психологічного механізму активної організації особистістю індивідуальної активності у процесі взаємодії з буттям. Ситуація в цьому випадку розуміється не як фрагмент або зовнішня щодо особистості сукупність елементів середовища, а як продукт, результат активної взаємодії, зокрема особистісно-ситуаційної. Проте в дослідженнях практичних психологів, поняття ситуації, передусім екстремальної, охоплює надзвичайно широкий спектр факторів суб'єктивного й об'єктивного порядку — від переживання особистістю високої відповідальності до втрати здоров'я та працездатності під впливом штучних або природних факторів середовища.

Так, О. Теличкін вважає, що, проходячи службу в миротворчій місії ООН, працівники Цивільної поліції ООН зазнають дії різних екстремальних факторів (перебування в чужій країні з незвичними кліматогеографічними умовами, в іншому культурно-мовному середовищі, найчастіше в обстановці, максимально наближеній до бойової) [149]. Проаналізувавши умови служби в миротворчій місії ООН, автор установив залежність між видом акцентуації характеру й особливостями протікання адаптаційного процесу, а також особливостями поведінки працівників поліції під впливом стресу. Дослідник встановив наявність акцентуацій у 57,6% обстежених. Переважним типом акцентуації характеру виявився гіпертимний тип акцентуації (34,4%). Другим і третім за популярністю відзначені педантичний (19,8%) і циклотимічний (9,2%) типи акцентуацій. За ними — екстравертний (7,3%), інтровертний (5,6%), тривожний (4,6%), збудливий (3,8%), дистимічний (3,8%), демонстративний (3,1%), емотивний (3,1%), екзальтований (2,3%) і застрягаючий (1,5%) типи.

Спостереження й бесіди з поліцейськими показали, що тип особистості впливає на адаптацію до нових для них видів організації службової діяльності, незвичайних культурологічних, мовних і по-

бутових умов життєдіяльності. Але водночас він частково впливає на адаптацію до клімату, умов безпеки, до специфічних дериваційних умов у вигляді розлуки з родиною та тривалої відсутності сексуальних контактів.

Найбільш адаптованими до умов життєдіяльності в місії були особи з гіпертимним, екстравертним і демонстративним видами акцентуації характеру, а також ті, які належать до психологічної категорії «адаптованих екстравертів й інтровертів» (45,4% обстежених). Найменш адаптованими були особи з дистимічним, збудливим, застрягаючим, тривожним і інтровертованим видами акцентуації характеру, а також ті, які належать до психологічних категорій «неадаптованих екстравертів та інтровертів» (54,6% обстежених). Індивідуально-типологічні характеристики особистості найбільш значимі під час адаптації до тривалих мовних, культурних, інтимно-особистісних, побутових, службових стресогенних факторів малої інтенсивності.

В. Невмержицький психологічними детермінантами адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності також вважає особистісні акцентуації [105]. Автор констатує, що кількість акцентованих особистостей щодо загальної вибірки (216 осіб) у його дослідженні становить 106 осіб, або 49%, що, за існуючими в літературі даними, цілком узгоджується із загальною тенденцією розподілу зазначених типів не лише відносно дослідженої тут вікової групи, а й навіть, за припущенням автора концепції акцентуацій [80], генеральної сукупності як такої. Абсолютну перевагу в складі дослідженої вибірки складають носії гіпертимного (53 особи, або 50,9%) і педантичного (26 осіб, або 25%) типів акцентуацій.

У цьому дисертаційному дослідженні встановлено: існує принципова можливість диференціації військовослужбовців строкової служби з різним типом акцентуації за комплексом показників, що є важливими для успішної адаптації останніх до умов діяльності, яка здійснюється в особливих ситуаціях (монотонії, стресу), а також ступеня відповідності/невідповідності типу особистісної ак-

центуації та пов'язаного з ним комплексу психологічних утворень вимогам професійної діяльності, зумовлює особливості та діапазон адаптаційних можливостей суб'єкту.

Одним з вагомих чинників, яким пояснюється активний інтерес дослідників до «адаптаційної» проблематики, є численні констатації фактів дезадаптованої поведінки внаслідок різноманітних за своїм походженням психосоматичних, психічних і патологічних порушень нормального процесу психічного розвитку людини. Зазначається, зокрема значний відсоток випадків надмірних виявів агресивності (дезадаптованої) поведінки серед юнаків призовного віку, а також курсантів вищих військових навчальних закладів. Прикметно, що в переважній більшості випадків чи не головним у психогенезі дезадаптаційних виявів визначається інтрапсихічний рівень організації особистості, який у свою чергу пов'язується з певною особистісною типологією передусім тією, що була запропонована свого часу К. Леонгардом і яка отримала у вітчизняній психології досить широке поширення.

Це підтверджують наукові дослідження дезадаптивних форм поведінки в курсантів, які проводилися на кафедрі прикладної психології Національного університету цивільного захисту України. Аналіз прояву акцентуацій особистості серед курсантів 1-го та 4-го курсів показав, що вони розподілилися за чотирма основними психотипами в такий спосіб: циклоїди — 57,3% і 32,6 %, епілептоїди — 12,3% та 11,2%, шизоїди — 2,2% і 8,2%, істероїди — 11,2% і 16,3% відповідно.

Схильність до делінквентної поведінки була виявлена приблизно в 3% курсантів циклоїдного й істероїдного психотипів, 2% — епілептоїдів та істероїдів. Серед шизоїдів схильності до делінквентності не виявлена. Реакції емансипації в самооцінці більш властиві циклоїдам.

Показник психологічної схильності до алкоголізації вказує на те, що вона є в 4% представників циклоїдного типу, у 7,1% епілептоїдів і у 6,1% шизоїдів та істероїдів. Прагнення продемонструвати

свою залежність від випадку виявлене в 5,1% циклоїдів, у 4% епілептоїдів, у 1% шизоїдів і в 9,2% істероїдів.

Дослідження залежності між конституціональними механізмами адаптації індивідуума й темпераментом особистісного психотипу в курсантів показало, що темпераментальні особливості накладають відбиток на змістовну сторону психічної діяльності, де на тлі помірковано вираженої маскулінізації відзначається психологічна схильність до алкоголізації, невротичної депресії, психопатизації, нейротичної тривожності, що характеризує аномальну особистісну мінливість і є наслідком зриву психологічних механізмів особистісної компенсації та поведінкової дезадаптації.

Так, меланхолійні й холеричні риси темпераменту негативно впливали на змістовну сторону психічної діяльності курсантів з епілептоїдним психотипом. У всієї підгрупи спостерігалася особистісна декомпенсація й поведінкова дезадаптація.

Сангвінічні та флегматичні риси темпераменту в курсантів з істероїдним психотипом позитивно впливають на змістовну сторону психічної діяльності в умовах адаптації військового вишу, сприяючи збереженню психологічних механізмів захисту при максимальній їхній напрузі.

Холеричний темперамент змінює психічну діяльність курсантів з шизоїдним психотипом, викликаючи явища конституційно детермінованої особистісної декомпенсації й поведінкової дезадаптації в умовах інформаційно-соціального стресування.

Представлений шизоїдний психотип з рисами флегматичного темпераменту характеризується наявністю темпераментальної предрисповиції, яка провокує негативний дрейф у конституційно-континуальному просторі особистості.

Отримані результати підтвердили необхідність психологічної профілактики дезадаптивних форм поведінки в курсантів військових вишів, яку необхідно починати з дослідження ступеня виразності конституційно-психотипологічної мінливості в конституційно-континуальному просторі: психологічна норма-акцентуація

—- гранична аномальна особистість — патологічна психічна конституція (психопатія) за вектором «норма-патологія».

Теза про те, що акцентуація є проміжною ланкою між нормою й аномалією характеру, підтверджена низкою досліджень. Так, доктор медичних наук, професор Олександр Морозов, здійснюючи патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці, зауважує: «Окрім аномалій характеру (психопатій), існують акцентуації характеру, які є однобічним незбалансованим розвитком тих чи інших рис особистості, що не мають патологічної вираженості... Образно говорячи, акцентуація — це психопатія в легкій формі. Основними розходженнями між психопатією й акцентуацією є різний ступінь вираженості симптоматики та здатності керування своєю ситуативною поведінкою... Психопат частіше діє за хворобливими закономірностями, вступаючи в нерозв'язну суперечність із навколишнім середовищем. При акцентуації характеру, навпаки, найчастіше зберігається можливість управління своєю поведінкою залежно від ситуації, хоча і з деякими труднощами та застереженнями. Водночас в порівнянні зі збалансованими особистостями люди з акцентуаціями схильні до частіших психологічних зривів, що виникають значно легше. Їхня відмінність від психологічно збалансованої людини полягає в однобічному розвитку якостей, меншій раціональності, гіршій пристосованості» [98]. Особливий наголос автор робить на тому, що найяскравіше акцентуації виявляються в критичних психологічно складних ситуаціях і негативно впливають на ефективність діяльності.

Дослідження психологічних дезадаптивних реакцій у співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ дозволило М. Зівзаху виділити чотири форми ситуативно-зумовлених реакцій психічної дезадаптації (СОРПД): астенічну, депресивну, соматоформну й емоційно-збудливу [46]. Для детермінації особистісних чинників ризику виникнення СОРПД автор дослідив наявність акцентуацій за допомогою методики Шмішека та показав, що в обстежених співробітників з СОРПД із 12 типів акцентуації зустрічалося 7

(демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий, епілептоїдний та шизоїдний). Аналіз розподілу виявлених типів акцентуацій у співробітників з різним типом СОПРД довів, що найчастіше соматоформний варіант СОПРД зустрічався з педантичним типом акцентуацій, соматоформний та емоційно-збудливий варіанти — у суб'єктів з демонстративним типом, а застрягаючий і педантичний типи акцентуацій були притаманні депресивному варіанту СОПРД.

Рішення завдань, пов'язаних із проблемою дезадаптації військовослужбовців термінової служби в умовах військової діяльності, — одна з найважливіших проблем практичної психології. Тож Л. Наумова поставила перед собою мету — вивчити зв'язок соціально-психологічної дезадаптованості військовослужбовців термінової служби з їхніми особистісними особливостями, зокрема типом акцентуації [103]. Дослідження проходило на базі психіатричного відділення Окружного військового клінічного госпіталю м. Ростову-на-Дону. Досліджуваними були військовослужбовці першого року служби у віці від 18 до 21 року, які виявили ознаки дезадаптації у вигляді втечі з частини (або військового госпіталю, у якому перебували під час проходження служби) або спроби суїциду. За результатами дослідження автор відзначає таку закономірність: у всіх обстежуваних до призиву в армію були проблеми із соціально-психологічною адаптацією, які посилювалися з проходженням служби й вилилися в дезадаптивну поведінку — втечі або спроби суїциду. Найчастіше серед них зустрічалися досліджувані зі чутливим, шизоїдним й епілептоїдним типами акцентуацій. В інших випадках виявляються змішані типи, що поєднують ознаки зазначених акцентуацій. Це пов'язане з тим, що люди саме з цими типами акцентуацій виявляються найбільше «уразливими» у психологічному плані в умовах жорстких обмежень і армійської дисципліни.

Виявленню особливостей прояву акцентованих рис характеру серед військовослужбовців та їхнього впливу на прояви суїцидальної поведінки присвячене дослідження М. Болотова [22]. Отримані результати дозволили авторові відзначити, що серед військовос-

лужбовців понад 50% опитаних мають яскраво виражені акцентуації. Причому якщо серед військовослужбовців за призивом цей показник становить 51%, то серед курсантів він дорівнює 70,1%. Найчастіше зустрічається гіпертимний тип акцентуацій — 31 і 43% відповідно.

Також дослідження довело відсутність статистично значимого взаємозв'язку між наявністю акцентуації та рівнем адаптації до військової служби. Однак автор установив певну тенденцію в розподілі досліджуваного показника. Звернула на себе увагу відповідність у військовослужбовців гіпертимного типу акцентуацій високому рівню адаптації, а в досліджуваних демонстративного типу — низькому рівню адаптації. У групі педантичних і екзальтованих акцентуантів також відзначаються низькі показники особистісного адаптаційного потенціалу, що, очевидно, пов'язане зі зниженими можливостями компенсації через характерну для представників цих типів емоційну ригідність у першому випадку та підвищену енергетичну виснаженість у другому.

Були визначені типи акцентуацій особистості, для яких властивий високий ступінь ризику здійснення суїцидальних дій військовослужбовцями. Так, до демонстративно-шантажної суїцидальної поведінки схильні військовослужбовці з демонстративною, збудливою й циклотимічною акцентуацією особистості; афективною суїцидальною поведінкою — афективно-екзальтовані емотивні акцентуанти; дійсної суїцидальної поведінки — військовослужбовці за наявності в них тривожної й астено-невротичної акцентуації.

С. Малеева при інтерпретації результатів експрес-діагностики «Дерево» виділила такі особливості, властиві юнакам призивного віку: схильність до депресивних станів, порушення емоційно-вольової сфери, ригідність емоційного реагування, високий рівень тривожності, низька або неадекватна самооцінка, непевність у собі [91]. Можливі порушення адаптації та суїцидальні тенденції. Зіставляючи особливості особистості досліджуваних з характеристиками акцентуацій характеру, автор дійшла висновку, що виявлені

в більшості з них особистісні особливості частіше спостерігаються при демонстративній, екзальтованій, психоастенічній, сензитивній, шизоїдній, епілептоїдній акцентуаціях характеру.

О. Тімченко і співавтори [43] вважають, що в основі оцінки працездатності персоналу ДСНС України в умовах екстремальної ситуації повинен стояти поведінковий варіант дезадаптації. Варіанти психічної дезадаптації особового складу в екстремальних умовах службової діяльності автори умовно розподілили в такий спосіб: тривожно-астенічний варіант; ригідно-агресивний варіант (успішні та неуспішні); істеро-експресивний варіант; псевдоініціативний варіант; соціально-девіантний варіант; депресивно-тривожний варіант. Автори показали, що в основі кожного виду психічної дезадаптації особового складу ДСНС України в екстремальних умовах службової діяльності лежить один або декілька типів акцентуацій особистості працівника. Тому ми вважаємо, що індивідуалізація підходу до процесу адаптації фахівців ризиконебезпечних професій з урахуванням домінуючих акцентуацій особистості є наразі одним із ключових з точки зору оптимізації їхньої професійної діяльності.

Дослідження особистостей з рисами акцентуації дає можливість одержати цінні дані для прогнозування успішності, дозволяє виділити групи підвищеного ризику, які характеризуються високою ймовірністю виникнення адаптаційних порушень у професійній сфері, які сприяють розвитку або посиленню інтрапсихічного конфлікту, фрустраційної та емоційної напруженості, психічного стресу. Виділення таких груп ризику власне означає одержання за допомогою досліджень даних про особливості особистості й актуального психічного стану, які мають значення для вирішення питання про відповідність адаптаційних можливостей індивідуума тим вимогам, які йому висуваються або можуть бути висунуті надалі в процесі реалізації професійної діяльності. Така оцінка суттєва для прогнозу успішності й профілактики несприятливих наслідків психічних навантажень, що перевищують адаптаційні можливості осіб з акцентуаціями характеру.

Значення оцінки та прогнозу ефективності психічної адаптації в умовах професійної діяльності зростає з розширенням кола ситуацій, що сприяють виникненню фрустрації та психічного стресу. У найбільш загальному виді можуть бути виділені дві групи таких ситуацій: такі, що характеризуються постійною неузгодженістю між індивідуальними особливостями й інтенсивністю або характером діяльності; і такі, що визначаються динамічністю розгортання подій, що вимагають швидкого прийняття та реалізації рішення, особливо у випадку підвищеної відповідальності за його наслідки.

У першому випадку в якості стресогенних чинників виступає оцінка суб'єктом роботи як не відповідної його можливостям за характером, обсягом або ступенем складності. Адекватна адаптація в цих умовах передбачає успішне здійснення діяльності в необхідному обсязі, задовільну взаємодію зі членами робочої групи й іншими особами, які впливають на професійну ефективність, здатність до навчання та підвищення кваліфікації, а погіршення адаптації будуть проявлятися в більш-менш постійному зниженні успішності діяльності. У другому випадку в якості стресогенного фактора виступає необхідність ухвалення рішення в критичних умовах при дефіциті часу, недостатній або суперечливій інформації, рольовій невизначеності. У цьому аспекті розлади адаптації спричинять порушення трудового процесу, які залежно від сфери ухвалення рішення можуть супроводжуватися фізичним (аварії, травми), економічним (наприклад, фінансові втрати) або іншими збитками.

Певна увага до типології акцентуацій особистості приділяється й іншими фахівцями в галузі психології діяльності в особливих умовах, у військовій та юридичній психології (А. Сложенікін, Е. Афонін, Г. Грицевич, В. Крайнюк, Н. Макаренко, С. Олексієнко). Однак застосування останньої в дослідженнях практичних психологів обмежується або простим посиланням на її доцільність серед інших властивостей особистості, або прийомом прямої екстраполяції літературних даних на умови й особливості діяльності в екстремальних ситуаціях.

Соціально-психологічна адаптація до екстремальних умов професійної діяльності розглядається в контексті стресу та посттравматичної стресової адаптації. Із психологічної точки зору екстремальна ситуація — це ситуація, яка викликає переживання травматичного стресу та супроводжується напругою через необхідність подолання стресової події.

Тому одним з перспективних напрямків у психології діяльності в особливих умовах є дослідження індивідуальних психологічних ресурсів подолання стресу. Уміння успішно справлятися зі станом стресу та зведення до мінімуму його негативного впливу є професійно важливою якістю фахівців ризиконебезпечних професій.

Наукові дослідження, проведені на кафедрі прикладної психології Національного університету цивільного захисту України, підтвердили той факт, що в реакціях індивіда на екстремальні впливи важливу роль відіграють стійкі типологічні особливості особистості. Емоційно реактивні індивіди в екстремальних умовах діяльності проявляють виражене погіршення свого психічного статусу. В екстравертів у відповідь на стресові стимули гальмівні процеси розвиваються швидше та нормалізуються повільніше, ніж в інтровертів. Ще Т. Роттер відзначав різний характер реагування на стрес людей із зовнішнім або внутрішнім фокусом контролю [143]. Інтернальність характеризує суб'єктивне відчуття контролю над будь-якими значимими подіями й ситуаціями, що відбуваються в житті людини.

Гіпотеза нашого дослідження полягає в припущенні, що рятувальники, які мають виражені акцентуації характеру за педантичним, дистимічним, гіпертимічним типами, мають більш високий ступінь опірності стресу.

Виявилося, що досліджувані нами показники за шкалами «педантичний тип» і «дистимічний тип» мають більш значимі та стійкі кореляційні зв'язки з показниками шкал загальної інтернальності й інтернальності відносно здоров'я та хвороби, ніж із показником шкали екстраверсії. Ми вважаємо, що цей факт свідчить про кращу

здатність інтерналів усвідомлювати свій стрес і зростаючу напругу та використовувати певні форми діяльності, спрямовані на редукування рівня стресу. Однією з таких форм діяльності може бути будь-який вид фізичної активності: заняття спортом, використання технік релаксації тощо.

Ми виявили також значну кореляцію показників шкали «високий ступінь опірності стресу» з показниками шкал «гіпертимічний тип», «дистимічний тип» і «педантичний тип». У результаті чого ми довели, що рятувальники з вираженими акцентуаціями характеру мають більш високий ступінь опірності стресу, що, власне кажучи, підтверджує правомірність висунутої нами гіпотези.

Як з'ясувала у своїх дослідженнях Т. Михайлова, від типу акцентуації характеру залежить також і рівень агресивності [96], а проблема контролю над агресивністю, на думку Р. Бакірова, є провідною в симптоматиці посттравматичного стресу співробітників ДСНС [12]. Такий результат підкреслює необхідність надання своєчасних і кваліфікованих заходів профілактики цього розладу особистісної сфери рятувальників і співробітників ДПС із метою попередження їхнього професійного виснаження й вигорання, а також підвищення психологічної надійності даних фахівців екстремального профілю діяльності.

Вивчення проблеми змін особистості при посттравматичному стресовому розладі (ПТСР) є актуальним і соціально значимим у сучасному суспільстві, оскільки виникає нагальна потреба надання ефективної психосоціальної допомоги великій кількості людей, що страждають розладами, викликаними стресом.

Наразі опублікована значна кількість робіт, присвячених психічним наслідкам локальних війн у безпосередніх учасників воєнних дій. У Росії це, в основному, роботи, що описують психічні наслідки в учасників війни в Афганістані [71, 135, 137], а також дослідження, що вивчають психічний стан учасників війни в Чечні [75, 70, 136]. Серед західних досліджень можна відзначити роботи американських дослідників з ПТСР у в'єтнамських комбатан-

тів [182, 191], ізраїльських солдатів, ветеранів «Війни в затоці» [174, 180], учасників війни на Фолклендських островах [193], у колишній Югославії [177].

Багатьма дослідниками висловлюється думка, що прояви стресових реакцій багато в чому впливають із преморбідних особистісних особливостей екс-комбатантів [21]. Ці ідеї чітко диференційовані в концепції акцентуацій характеру К. Леонгарда [80] і А. Личка. Акцентуації характеру розглядаються в якості етіопатогенного, патопластичного та прогностичного факторів, що обумовлюють стресову реакцію та її наступний перебіг.

Незважаючи на очевидну серйозність проблеми, питання взаємодії психічної травми й особистості залишаються багато в чому дискусійними і незавершеними. С. Аксельрод зі співавторами [174] вважають, що сукупний аналіз травми, симптомів ПТСР та особливостей особистісних розладів дозволяє припустити їхній взаємозв'язок і взаємодію. Причому автори висувують гіпотезу про наявність нелінійних зв'язків між ними.

У багатьох роботах, присвячених дослідженню стійких наслідків травми, виділяються не тільки симптоматичні патерни, що ідентифікуються з ПТСР, але й певні види особистісних особливостей у рамках різноманітних (тривалих, повторних) травм (включаючи фізичні й сексуальні насильства дитинства) і віктимізацій у дорослому періоді. Це так звані «комплекси ПТСР» [186]. Екс-комбатанти із ПТСР виявляли особливо високі рівні граничних, унікаючих, параноїдальних та обсессивно-компульсивних особистісних розладів при оцінці структурованих клінічних інтерв'ю й підвищенні рівня граничних, унікаючих, пасивно-агресивних і шизоїдних особистісних розладів при оцінці розладів особистості методом самозвіту [183].

За даними Д. Лаутербах [188] пацієнти із ПТСР мають високі та достовірні рівні граничної, нарцисичної, параноїдальної, пасивно-агресивної, самознищуючої (self-defeating) і шизотипічної особистостей.

Також рівень особистісної патології в пацієнтів із ПТСР вищий відносно населення в цілому: за рівнями граничної, нарцисичної, параноїдної, пасивно-агресивної, самознищуючої та шизотипічної особистостей [194]. З точки зору розвитку й прогнозу ПТСР серйозне значення мають параноїдні, шизоїдні й шизотипічні особистісні особливості. Саме особи з подібними особливостями переважно мають глибокі міжособистісні проблеми. Ці труднощі виникають через високий рівень недовіри (параноїдні особистості), відсутність бажання тісних відносин (шизоїдні особистості) або через особливості мислення, зовнішнього вигляду й поведінки (шизотипічні особистість).

Особистісно обумовлені реакції при ПТСР автори пов'язують із формуванням під впливом стресових впливів депресивних розладів, основою яких є наявність у структурі особистості демонстративності, яскравості емоційних проявів за відсутності їхньої достатньої глибини, схильності до швидкої зміни переживань або внутрішньої дисгармонії зі звуженням зони життєвого комфорту, непевність у своїх можливостях, зниження самооцінки, непродуктивність інтелектуальної переробки конфліктних ситуацій, виснаженість. Реальні негативні зміни для особистості нічим не компенсуються: ні психологічно, ні у вигляді матеріально-побутових чи соціальних факторів. Різкий злам звичних життєвих стереотипів, що відбувається при цьому, не супроводжується оформленням нових.

Крім вище зазначених психологічних особливостей, що лінійно корелюють із розвитком ПТСР після переживання бойового стресу, в екс-комбатантів описані також і різні варіанти акцентуацій характеру (за А. Личком [85]) і психопатичні риси. Деякі клінічні результати призвели до використання терміна «травматична особистість» для ветеранів В'єтнамської війни [184].

Аналізуючи динаміку посттравматичного розвитку особистості в комбатантів, С. Літвинцев зі співавторами запропонували динамічно-ситуативне поняття «комбатантна акцентуація» [84]. Під цією акцентуацією вони розуміють сукупність придбаних у результаті

особистої участі в бойових діях і раніше існуючих особистісних характерологічних особливостей, динаміка яких визначається специфікою бойових і мирних умов існування, а прояв — різними варіантами взаємодії власне комбатантних і вже існуючих властивих характерологічних рис, що обумовлюють їхню різну соціальну адаптацію. Інакше кажучи, акцентуація, з погляду С. Літвинцева і співавторів [84], формується шляхом «нашарування» на преморбідні особистісні особливості нових характерологічних рис, отриманих у результаті бойової психічної травми. Особливістю трансформованої особистості ветерана бойових дій є парціальна дисгармонія особистості, що виявляється переважно в поведінкових відхиленнях.

Е. Снедков зі співавторами пов'язували ознаки соціальної дезадаптації й поведінкові девіації в комбатантів зі «стресовою експозицією», тобто тривалістю стресонасиченої ситуації [137].

Особливості особистості на рівні акцентуації В. Волошин [30] виявив у понад 90% учасників бойових дій. Домінували ананкастні (23%), психастенічні (тривожний розлад особистості) — 21,8%, істеричні (16,3%) і збудливі (імпульсивний тип) — 15,7% акцентовані особистісні риси. З меншою частотою в екс-комбатантів виявлялися алекситимічні (8,5%), емоційно нестійкі (7,9%) акцентовані особистісні риси. 6,7% пацієнтів були віднесені до гармонічних особистостей у зв'язку з відсутністю яких-небудь помітних особливостей особистості.

Н. Куксова та співавтори [78] на підставі клініко-психологічного обстеження 155 військовослужбовців, що брали участь у бойових діях у Чечні та одержали вогнепальні й осколкові поранення, виявили в 59% ознаки циклоїдної акцентуації особистості. Завдяки своїй природній комунікабельності вони легко вливалися в новий військовий колектив, швидко встановлювали дружні стосунки з товаришами по службі, що, однак не завжди дозволяло їм лідирувати через характерну емоційну лабільність.

Серед мирного населення, що пережило воєнні дії й виявило ознаки ПТСР, Х. Ахмедова [9] виявила риси акцентуації дистимно-

го, збудливого, застрягаючого, тривожного типів. Посттравматичні особистісні зміни, що виникають внаслідок перенесених психічних травм військової етіології, дослідниця поділяє на три групи: власне ПТСР; розлади адаптації; ПТСР у комбінації з розладами адаптації.

Для них характерні відчуженість, замкнутість, підозрілість, фрустрованість, висока тривожність, почуття провини, розважливість, консерватизм і практичність. Вона описала фанатичний, сенситивний, езопів варіанти особистісних змін при ПТСР і встановила характер впливу хронічного ПТСР на акцентуації дистимного, збудливого, застрягаючого, тривожного типів особистості.

Фанатичний варіант особистісних змін при хронічному ПТСР характеризується відчуженістю, замкнутістю, підозрілістю, жорсткістю, прямолінійністю, авторитарністю. Наявність надцінної ідеї помсти визначає домінування абстрактно-ідеалістичних цінностей, орієнтованих на макросоціум. Високий рівень виразності зовні спрямованих форм агресії в комбінації з аутоагресивними тенденціями приводить до соціальної дезадаптації й дозволяє вважати цей тип особистості соціально небезпечним.

Інші варіанти змін особистості при ПТСР характеризуються акцентуацією емоційної нестійкості, тривожності, фрустрованості, непевності у взаємозв'язку з домінуванням цінностей, орієнтованих на мікросоціум, і стратегією поведінки, спрямованої на уникнення. Або ж відзначається формуванням езопових установок у комбінації з матеріально орієнтованими цінностями. Ці варіанти змін особистості також призводять до дезадаптації, але зберігають соціально прийнятні форми поведінки [9].

В. Снедков [138], виділяючи дефензивно-епілептоїдний тип особистісних змін у комбатантів, розглядає їх як базу психопатологічних проявів бойової психічної травми. Складовими компонентами цих (отриманих у бойовій обстановці) характерологічних деформацій є своєрідність світосприймання, підозрілість, ранимість, порушення соціальної комунікації, підвищений ризик виникнення агресивних спалахів, надцінних і маревних утворень.

Цей тип акцентуації близький до виділеного Х. Ахмедовою фанатичного типу.

Цілком очевидно, що дослідження, які оцінюють особистість задовго до травми й засновані на ретроспективних даних про травму, явно обмежені в можливостях висновків щодо причини та її наслідків. Особливості особистості можуть становити фактор ризику для ПТСР за наявності травматичного впливу, і в цих умовах вони підвищують уразливість до ПТСР. Особливості особистості можуть бути пов'язані з наростаючим впливом травми [176] і являти собою фактор ризику розвитку ПТСР слідом за травмою. Нарешті, напрошується також висновок, що не суперечить першим двом: травматичний вплив може спричинити розвиток не тільки симптомів ПТСР, але й симптомів, які традиційно пов'язуються з розладами особистості.

Клінічна практика свідчить про велике різноманіття й багатство форм і нюансів особистісних змін при ПТСР, які ніяк не укладаються у вузькі рамки виділеної в МКХ-10 діагностичної категорії. У класифікації особистісні зміни виділені в рубриці F62.0 — «Стійка зміна особистості після переживання катастрофи» [119], однак їх не можна віднести ні до акцентуацій особистості, ні до психопатій. Згідно з описовими характеристиками хронічна зміна особистості може розвинути слідом за стресом катастрофи, який включає перебування в концтаборах, катування, стихійні лиха, тривалу схильність до небезпечних для життя обставин. Цьому типу особистісної зміни може передувати ПТСР, і тоді це розглядається як хронічне, незворотне продовження стресового розладу. Але хронічна зміна особистості може розвинути й без проміжної фази маніфестного ПТСР. Хронічна зміна особистості проявляється стійкими дезадаптуючими ознаками, що призводять до порушення міжособистісного, соціального та професійного функціонування.

Особистісні зміни, описані вище (комбатантна акцентуація й комбатантна особистість) [88], розглядаються як своєрідний субклінічний варіант ПТСР, на тлі якого за несприятливих умов може

спостерігатися подальша психопатизація особистості або розвиватися психічна патологія вторинного походження.

Преморбідні (претравматичні) особистісні особливості визначають уразливість до травматичного стресу й визначають подальшу динаміку травмованої особистості. Вони поряд з іншими факторами сприяють формуванню ПТСР, клініка якого проявляється інтра-травматичними особистісними розладами.

Під зміною особистості (у контексті динаміки особистості осіб, які зазнали бойової психічної травми) розуміється сукупність психопатологічних феноменів і грубої соціальної дезадаптації, що виражається, у першу чергу, в алкоголізації, наркоманії, агресивній поведінці, суїцидах, кримінальних діях, що цілком узгоджується з розладами особистості за критеріями DSM-IV, МКХ-10 [92].

Протягом 15 років співробітниками Центру психічного здоров'я «Стрес» (Єреван, Армения) вивчалися ознаки ПТСР у ветеранів бойових дій на Карабасі. Формування ПТСР відбувалося в умовах несприятливого соціально-економічного середовища. Повернення до нормальних умов життя для ветеранів є не меншим випробуванням, чим саме травматичне переживання. У такій ситуації психічна напруга тривалий час не може розрядитися. Тоді тіло й психіка знаходять спосіб якось «притосуватися» до цієї напруги. У цьому, власне, і полягає механізм посттравматичного стресу. Його симптоми, що в комплексі виглядають як психічне відхилення, насправді є не що іншим, як способом поведінки, що глибоко вкоренилися та пов'язана з екстремальними подіями в минулому. Самі суттєві диференційно-діагностичні проблеми створювалися наявністю органічної церебральної патології: у всіх пацієнтів виявлялися ознаки психоорганічного синдрому. Практично всі колись виявляли схильність до зловживання алкоголем. У багатьох відзначалися епізоди депресивних розладів. Афективні прояви часто супроводжувалися суїцидальними й аутодеструктивними тенденціями. Динаміка травмованої особистості коріниться як в органічних змінах мозку, так і в психопатології комбатантів. Психопатологічна дина-

міка ПТСР виявлялася в таких клінічних формах: соматоформна, психопатична, психоорганічна, залежна, або токсикоманічна, асоціальна й конструктивна динаміки [145].

Дослідження професора Самвела Сукіасяна [146], проведені у групі ветеранів Карабаської війни, встановили, що за опитувальником Шмішека в 40% обстежених (18 осіб) у преморбіді домінував педантичний тип характеру. Водночас у групі тих же ветеранів війни, але без ознак ПТСР, педантами на рівні акцентуації виявилися всього 7 осіб (16,67%, $p = 0,019$). У 24 пацієнтів (53,33%) із ПТСР відзначався дистимний тип характеру, що майже в 1,5 рази перевищувало кількість пацієнтів з зазначеним типом акцентуації в групі без ПТСР. Тривожний тип акцентуації виявлявся тільки в 5 (11,1%) пацієнтів із ПТСР; у групі пацієнтів без ПТСР такої акцентуації не спостерігалось. Значення тривожного ($p = 0,056$) і дистимного типів акцентуації характеру ($p = 0,084$) були на рівні тенденції статистично значимих відмінностей.

Таким чином, педантичний, тривожний і дистимний типи акцентуацій характеру значно частіше зустрічалися в пацієнтів групи із ПТСР. Міжгрупові порівняння за іншими субшкалами типів акцентованих рис характеру не виявили статистично значимих відмінностей.

При тривалому протіканні (понад 6 місяців) ПТСР усі вище відзначені психологічні особливості після переживання бойового стресу трансформуються в більш стійкі особистісні особливості, названі в літературі «травматична особистість», «комбатантна акцентуація», «психосоматичний патологічний розвиток особистості», «хронічна (стійка) зміна особистості після переживання катастрофи». Незалежно від назви вони визначаються провідними дезадаптивними, деструктивними реакціями, соціальною ізоляцією, девіантними й а(анти)соціальними формами поведінки (алкоголізм, наркоманія, агресивна поведінка, суїциди, кримінальні дії, ізоляція від звичного макро- й мікросередовища). Саме перерахована сукупність проявів становить сутність посттравматичних розладів особистості.

А. Зеляніна [53] також відзначає, що акцентуації характеру є наслідком участі в бойових діях. При цьому для ПТСР характерне більш вузьке коло акцентуацій порівняно з цивільними особами, і це коло обмежене трьома типами: експлозивно-епілептоїдним, тривожно-експлозивним і тривожно-депресивним. За даними автора, найпоширенішим типом акцентуації є тривожно-експлозивний. Крім того, учасники бойових дій мають вірогідно вищий рівень цілеполягання й більшою мірою задоволені справжнім життєвим процесом, більш критичні до себе, більшою мірою схильні розраховувати на власні сили, упевнені в собі, незалежні, проявляють високу активність, товарицькість, імпульсивність у порівнянні з тими, хто не брав участі в локальних війнах і конфліктах. При цьому перераховані характеристики у ветеранів поєднані з високим рівнем ригідності афекту (уявленням про себе як унікальну особистість). Низький рівень оцінки власної активності, досягнень, особливостей особистості, недостатній рівень прийняття себе є предиктора посттравматичного стресу через 5 років.

Дані експериментальних досліджень Г. Нікіфорова [2003] навпаки свідчать про вплив особистісних характеристик професіоналів на ймовірність виникнення психогенних порушень і наявності зв'язків з характером перебігу реабілітаційного процесу. Автор відзначає, що найбільш сприятливий результат перебігу реакцій бойового стресу переважно властивий людям, у яких відсутні ознаки акцентуацій характеру. Отже, особливості психіки людини є прогностичним критерієм розвитку психогенних порушень в екстремальних умовах діяльності, що особливо актуально під час вирішення завдань професійно-психологічного відбору фахівців для діяльності в подібних умовах та надання їм спеціалізованої психологічної допомоги в процесі супроводу діяльності й реабілітації.

Таким чином, аналіз наукових досліджень свідчить, що існує велике різноманіття й багатство форм і нюансів особистісних змін при ПТСР, які ніяк не вкладаються у вузькі рамки виділеної в МКХ-10 діагностичної категорії. Посттравматичний розвиток особисто-

сті ветеранів бойових дій — це хронічна зміна особистості після участі в боях, що розвивається протягом кількох років. У дефініції цього розладу провідне значення мають наявність в анамнезі травматичної події та певних акцентуацій характеру. При цьому травма, з одного боку, є фактором, що передує ПТСР, а з другого — і сама по собі може виявитися причиною стійких змін у характері (комбатантних акцентуацій особистості), що проявляються в поступовому обмеженні контактів, зниженні соціального й професійного рівнів функціонування. Ядром зміненої особистості стають ворожість і недовірливість до навколишнього світу; почуття спустошеності й безнадійності, постійне почуття власних змін; високий рівень тривоги й низький рівень суб'єктивного контролю. Обмежуються соціальні контакти, життя протікає «на межі», «при постійній загрозі».

Як зазначає у своїй дисертації професор В. Садковий [129], проблема посттравматичних стресових розладів є актуальною і для працівників ДСНС України. Однак досліджень, де б вивчалися роль і місце акцентуацій особистості при виникненні й протіканні посттравматичних стресових розладів рятувальників з урахуванням особливостей їхньої професійної діяльності, нам знайти не вдалося.

Провідну роль в успішності професійної діяльності доводить низка досліджень акцентуацій характеру особистості [26; 48; 158]. Так, Г. Філіппова пропонує серйозний аналіз особистих особливостей соціальних працівників і впливу цих факторів, насамперед акцентованих рис особистості, на професіоналізм, успішність професійної діяльності [160]. Відзначено, що особи з вираженою істероїдною акцентуацією здатні ефективно здійснювати свою діяльність в особливих умовах, практично задовольняючись моральним задоволенням від зробленої соціально значимої роботи. Для них саме це є стимулом професійного самовдосконалення. Особи з підвищеною психастенічною акцентуацією відрізняються ретельністю та відповідальністю. Помірковано шизоїдні особистості схильні до конструктивної інноваційної діяльності. Таким чином, автор дослі-

дження доводить: якщо здійснити раціональне розміщення кадрів, помірні акцентуації особистості перетворюються в професійно важливі якості.

І. Бабичев доводить, що акмеологічним фактором розвитку професійно важливих якостей оперативних співробітників правоохоронних органів є комбінація гіпертимності, параноїдальності й істероїдності, які виступають як основи формування конкретних професійно важливих якостей і визначають форми прояву активності оперативних співробітників у процесі рішення професійних завдань [10].

Аналіз виражених особистісних рис працівників правоохоронних органів, що виникають під впливом особливостей професійного середовища й можуть призводити до професійної деформації особистості, проводився й у багатьох закордонних працях [192, 196]. Автори пропонують конкретні рекомендації з питань профілактики та психокорекції працівників задля зняття негативних проявів поведінки в професійній діяльності.

Існування прямого зв'язку між успішністю професійної діяльності, професійно важливими якостями й індивідуально-типологічними особливостями особистості анестезіологів-реаніматологів, професія яких також належить до групи підвищеного ризику, тому що професійна діяльність цих фахівців здійснюється в умовах багатокomпонентного інформаційного (психоемоційного) стресу, довів у своїй дисертаційній роботі О. Баклаєв [13]. На рівень професійної успішності анестезіологів-реаніматологів впливають тип і виразність стабільних особистісних структур, а наявність виражених особистісних акцентуацій ускладнюють психофізіологічну адаптацію до професійного стресу.

Проаналізувавши успішність діяльності в динамічних ситуаціях, пов'язаних із прийняттям і реалізацією рішень, з особистими особливостями, акцентованими рисами, Ф. Березін [17] і співавтори відзначають, що зниження здатності до ефективної діяльності в динамічних ситуаціях, пов'язаних з актуальною або потенційною

загрозою, може бути поставлене в залежність від певних особливостей особистості.

На їхню думку, переважно це стосується трьох особистісних типів. Перший із них характеризується психастенічними тенденціями з розвиненим механізмом фіксації тривоги. Комбінація підвищеної тривожності з високим почуттям відповідальності, старанністю, потребою максимально врахувати всі аспекти ситуації сприяє дезорганізації діяльності під час несподіваних стрімких подій, пов'язаних із загрозою, необхідністю обирати адекватну лінію поведінки, ухвалювати швидкі рішення, особливо якщо відсутня можливість урахувати всі фактори, від яких залежать наслідки таких рішень.

Другий зі згаданих особистісних типів відрізняється зниженням здатності до побудови інтегрованої поведінки (особливо при наростанні емоційної напруги), явною або схованою зневагою до прийнятих правил і норм. Встановлено, що під час подій з високою динамічністю та значимістю прийнятих рішень поведінка такого роду особистостей обумовлена їхньою імпульсивністю, недостатньою здатністю передбачити наслідки своїх дій, зневагою до інтересів інших учасників професійної діяльності, схильністю до реакцій роздратування. Усе це призводить до вираженого підвищення ризику виникнення в критичних умовах надзвичайних подій, травм. Імпульсивні прояви, нестійка здатність коректувати свою поведінку, виходячи з негативного досвіду, обумовлює відтворення неадекватної поведінки при повторному виникненні аналогічних ситуацій.

Третій з описаних авторами особистісних типів відрізняється аутичними рисами. За помірної виразності аутичних рис зменшення емоційної реакції в стресогенних для більшості ситуаціях сприяє збереженню інтегрованої поведінки. Однак при цьому можливе зниження ефективності в умовах, що вимагають екстрених і відповідальних рішень. Це пов'язане з розбіжністю між реальною картиною того, що відбувається, і його своєрідним сприйняттям [17].

У досліджених Ф. Березіним, М. Мірошніковим, О. Соколовою професійних контингентах частка трьох розглянутих особистісних

типів у групі осіб, з діями яких можуть бути пов'язані надзвичайні події, аварії, травми, становить більше двох третин, тоді як у групі з високою ефективністю їхня питома вага не перевищувала 27% [17].

Л. Собчик [143], здійснивши глибинний аналіз за допомогою психодіагностичних методів, виділяє цілу низку важливих закономірностей, пов'язаних зі статтю, віком, професійним напрямом. Вона наводить різні професійно-особистісні портрети, які, на її думку, не повинні сприйматися догматично. Автор книги відзначає: «У зв'язку з розставленими акцентами всі сили розуму й таланту акцентованих особистостей з більшою силою витрачаються в чітко виділеному напрямку, що виявляється нехай обмеженою у виборі, але більш яскравою й глибокою активністю в тій сфері, до якої особистість відчуває тропізм» [144].

З позиції теорії провідних тенденцій [141, 142, 143, 144] важкими акцентуаціями вважаються ті, при яких поєднуються ознаки протилежних точок. При цьому в рамках однієї особистості гуртуються ознаки, які співвідносяться з полярними властивостями нервової системи або протилежними типами реагування. Так, комбінація характеристик, пов'язаних одночасно й з ригідністю, і з лабільністю, або гіпертимних і гіпотимних рис, або підвищеної тривожності при підвищеній агресивності, створює досить суперечливий патерн особистості, що значно ускладнює соціальну адаптацію людини. Така суперечлива комбінація нерідко служить базою для вираженого внутрішнього конфлікту особистості й виявляє схильність до розвитку різних фізичних нездужань, тобто психосоматичних розладів. До них можуть належать: гіпертонія, вегето-судинна дистонія, ішемічна хвороба міокарда, бронхіальна астма, виразкова хвороба, алергія, нейродерматози (екзема) тощо [143].

Одним з основних психологічних чинників розвитку психосоматичних розладів у працівників ОВД О. Яцков також вважає акцентуації характеру, такі як: демонстративність (інтегрований егоцентризм, висока здатність до витіснення емоційно-афективних переживань), збудливість (підвищена імпульсив-

ність), циклотимність (зміна гіпертимних і дистимних фаз настрою) [173].

Вивчення особистісних особливостей льотчиків з різним станом здоров'я свідчить про наявність в осіб з порушеннями здоров'я більш вираженої тривожності, емоційності, психічної напруженості, циклотимності, зниження почуття компетентності. Таким чином, зміну професійно важливих якостей особистості можна розглядати як причину й істотну ознаку порушення здоров'я [134].

Дослідження особистісних особливостей льотчиків з різними нозологічними формами захворювань виявило наявність деякої тенденції в їхньому взаємозв'язку: відзначене збільшення рівня особистісної тривожності, «редукції професійної відповідальності» при діагностиці «емоційного вигорання», акцентуацій особистості типу «емотивність», «циклотимність», особливо в льотчиків із захворюваннями серцево-судинної системи [134].

Сучасні зарубіжні джерела [175, 179, 185, 190] пропонують глибинний аналіз яскраво виражених індивідуально-типологічних рис особистості та їх зв'язки з успішністю діяльності, професіоналізмом представників різних професійних груп. Критеріями професійного успіху закордонні авторами вважають рівень нової платні, заробітної плати, збільшення платні, час, протягом якого співробітник одержав цю посаду, коефіцієнти професійної мобільності. Описані яскраво виражені риси особистості в різних професійних типах узагальнені й представлені як основа успішності діяльності. Досить популярною є індивідуальна теорія, яка фокусується на комбінації виражених особистісних характеристик людей до вимог діяльності, на точному, ретельному визначенні ефективності праці, її продуктивності й оцінювання необхідності розвитку для кожного фахівця його як професіонала. Крім того, на думку авторів, розвиток певних рис шляхом спрямованості впливу (активні методи навчання) призводить до розвитку самої особистості та її професіоналізму. Однак рівень розвитку окремих якостей має негативний характер для певних професійних типів.

Незважаючи на те, що будь-яка професійна діяльність може призвести до розвитку психосоматичних захворювань, існують так звані «групи ризику» — екстремальні види професійної діяльності, які можуть довести здоровий організм до стану виснаження, сприяючи девіантній поведінці й, нерідко, суїциду. Численні дослідження з усією очевидністю довели, що негативні умови, пов'язані з екстремальністю професійної діяльності, у край негативно впливають на всі сфери психіки й особистості працівників ризиконебезпечних професій.

Так, на думку С. Семикіна, адаптація до екстремальних умов професійної діяльності моряків поступово, з рейсу в рейс, деформує емоційні, особистісні, соціальні й поведінкові особливості співробітників плавскладу [132]. Зі збільшенням стажу роботи емоційні, соціальні, особистісні й поведінкові ситуативні порушення, обумовлені екстремальністю професійної діяльності, поступово стають стійкими якостями особистості, що сприяють формуванню професійних деформацій. Одним зі специфічних способів компенсації негативного впливу умов професійної діяльності співробітників водного транспорту автор вважає розвиток професійно зумовлених акцентуацій особистісних рис.

Проведене дослідження дозволило С. Семикіну зробити висновки про те, що існує певний набір психологічних факторів, за допомогою яких можна скласти прогноз професійно-особистісного розвитку зі зростанням стажу роботи на флоті. Предикторами високого рівня тривоги в плавскладі є: соматизація конфлікту, фрустровані потреби в розумінні, любові, довірі та прагненні до зміни, застрягаючий тип акцентуації рис особистості й використання психологічного захисту — заперечення [132].

Крім згаданої вище дисертаційної роботи С. Семикіна, нам удалося знайти ще лише три дослідження, у яких вивчається питання професійних акцентуацій фахівців, діяльність яких відбувається в особливих умовах [158, 108, 152]. Зупинимось на них докладніше.

Так, А. Носов, вивчивши професійно-деструктивні якості офіцерів-керівників, довів, що вони мають такі риси та якості особистості, які впливають на процес і результати управлінської діяльності, знижуючи ефективність реалізації офіцером управлінських функцій. До професійно-деструктивних якостей цей автор відносить:

якості, несумісні з визначеною діяльністю (в основному це обмеження на фізіологічному та психофізіологічному рівнях, включаючи й професійні захворювання);

- професійно важливі якості, недостатньо розвинені, що не досягли оптимального рівня розвитку (недоліки підготовки, незрілість особистості тощо);
- професійно важливі якості, розвинені понад оптимальний рівень розвитку, тобто професійні акцентуації [108].

Виділені групи професійно-деструктивних якостей детермінують перевагу в офіцерів одних управлінських функцій в індивідуальній діяльності на шкоду іншим, у результаті чого формуються три функціональні типи: формально орієнтований, процесуально орієнтований, невиражений. Вони суттєво різняться за якісним складом професійно-деструктивної якості та ступенем відповідності вимогам посадових позицій в управлінській групі. Наявна неузгодженість між вимогами посадової позиції й індивідуальними перевагами офіцерів призводить до значного підвищення нерво-психологічних витрат для досягнення прийнятної ефективності діяльності.

Особливості розвитку професійних акцентуацій особистості С. Фантіна досліджувала у співробітників митної служби [158]. Автор припустила, що тривала робота в митних органах привносить у психіку особистості співробітника зміни, які безпосередньо пов'язані з характером професійної діяльності, модифікує індивідуально-типологічні характеристики, зокрема розвиває деякі професійні акцентуації. Крім того, в особливих умовах діяльності період розвитку професійних акцентуацій значно коротший, ніж у звичайних умовах.

На основі аналізу акмеологічних умов і факторів професійної діяльності митних службовців науковець виявила акцентуації особистості, пов'язані з характером особливого виду професійної діяльності, а саме: дистимні (депресивні) та гіпертимні (гіпоманіакальні), а також їхній вплив на досягнення вершин професіоналізму, проведений диференційно-психологічний аналіз процесів їхнього розвитку. Визначений характер впливу професійних акцентуацій на успішність професійної діяльності: позитивний або негативний ефект, залежно від якісних особливостей і виразності акцентуацій [158].

На основі системної методології співвідношення загального, особливого, одиничного, у дисертаційній роботі С. Фантіної були розкриті механізми формування дистимних і гіпертимних професійних акцентуацій особистості в процесі діяльності, основними компонентами яких є: характер службових функцій, їхня специфікація, стаж роботи в особливих умовах діяльності, коефіцієнт професійної мобільності службовця. Виявлений і описаний вплив акцентуацій на особистість залежно від таких характеристик, як стать, вік, стаж роботи, характер службових функцій [158].

Доказово представлена динаміка розвитку професійних акцентуацій особистості у сфері особливого виду державної служби, що має стресогенний характер. Виділені три рівні: 1) фоновий рівень акцентуацій; 2) середній рівень; 3) рівень протипоказань для цієї роботи, що дозволяє диференційовано підходити до вирішення питань професійного відбору, розміщення кадрів [158].

Виявлено, що під час професійної діяльності спостерігається діалектика співвідношення двох сторін, відбувається подвійний процес: з одного боку, акцентуації формуються й посилюються на основі тих типологічних особливостей, що склалися раніше, з іншого — під час професійної діяльності акцентуації частково нейтралізуються. На різних етапах професіоналізації один із цих процесів виявляється провідним, визначальним [158].

Також був визначений ступінь впливу стажу на розвиток професійних акцентуацій: від прямої детермінації розвитку дистимних

акцентуацій до нівелювання, компенсування інших видів акцентуацій залежно від різних етапів професіоналізації особистості. Обґрунтовані часові показники розвитку професійних акцентуацій у процесі митної діяльності до небажаного рівня, рівня протипоказань: дистимних — 5–8 років служби в особливих умовах, гіпертичних — 5–8 років стажу на одній посаді. У зв'язку з цим автор розробила програму ротації кадрів митної служби [158].

Перше й на сьогодні єдине дослідження проблеми професійно зумовлених акцентуацій рятувальників було проведене на кафедрі прикладної психології НУЦЗУ Віолетою Тогобицькою в рамках її дисертаційної роботи «Психокорекція професійних деструкцій працівників МНС України» [152].

У дослідженні брали участь слухачі Навчального центру оперативно-рятувальної служби ДСНС України віком від 30 до 42 років, яких розділили на дві групи. До 1-ї групи ввійшли працівники ДСНС віком від 30 до 33 років, стаж роботи яких у системі ДСНС не перевищує 10 років, до 2-ї — працівники ДСНС віком 40–42 років, стаж роботи яких — більше 15 років. Такий розподіл досліджуваних зумовлений описаними в психологічній літературі етапами професійного розвитку особистості [153]. У віці 30–33 років відбувається стабілізація професійної ситуації. При цьому часто спостерігається незадоволеність собою та своїм професійним статусом; здійснюється ревізія «Я-концепції», після чого формується нова домінанта професійних цінностей.

У віці 40–42 років з'являється незадоволеність можливостями реалізувати себе в сформованій професійній ситуації, що зумовлює корекцію тих структурних компонентів «Я-концепції», які безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю. Невдоволення собою, своїм соціально-професійним статусом призводить до психофізіологічних змін і погіршення стану здоров'я. Починають формуватися професійні деформації.

Для визначення професійно зумовлених акцентуацій автор використовувала особистісний опитувальник НПН-А, призначений

для поглибленого обстеження військовослужбовців задля виявлення нервово-психічної нестійкості й визначення її структури у вигляді акцентуацій характеру.

Представлені результати показують, що рівень нервово-психічної нестійкості значно нижчий у досліджуваних 2-ї групи ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що в працівників ДСНС із більшим стажем роботи знижується рівень поведінкової регуляції, порушуються міжособистісні відносини і професійна діяльність; самооцінка й реальне сприйняття дійсності стають менш адекватними, знижуються адаптаційні можливості. Це виявляється в такій акцентуації: висока тривожність, помисливість, нерішучість, невпевненість у собі, особливо в умовах динамічної обстановки, дефіциту часу й інформації; нескінченний аналіз своїх дій, схильність до сумнівів, зниженої самооцінки й невдоволення собою; вимогливість у виконанні формальностей, знижена активність; труднощі в прийнятті рішень, уникнення відповідальних завдань.

Таким чином, дослідження акцентуацій характеру особистості як виду професійних деструкцій працівників ДСНС, що перебувають на різних етапах професіоналізації, показало: акцентуації рис характеру в процесі діяльності набувають професійно зумовленого характеру [152].

Як ми вже відзначили дослідження природи, механізмів і процесу акцентуацій особистості до різноманітних вимог діяльності, а також базові теоретичні постулати, розроблені в загальній і інженерній психології, отримали своє місце й у сфері досліджень, безпосередньо пов'язаних із розв'язанням задач професійної діяльності в особливих умовах. Разом з тим, здійснений у роботі аналіз відповідних джерел дає достатні підстави констатувати, що можливості прямого переносу даних і концептуального апарату загальнотеоретичного кшталту на аналіз і тлумачення професійно зумовлених акцентуацій фахівців служби цивільного захисту є недостатньо коректним через своєрідність, специфіку й особливості реалій їхньої професійної діяльності.

У контексті осмислення ситуації, що склалася в підходах до вивчення акцентуацій особистості, особливу увагу слід приділити асиміляції нових підходів сучасної психології [28, 44, 45, 121, 160]. Так, автори розглядають психологічні акцентуації як суб'єктивно-особистісні фактори формування й розвитку професіоналізму, представляючи рівень розвитку деяких психологічних акцентуацій як прояв професійно важливих якостей. Такі нові концептуальні розробки є опосередкованою ланкою для цілої низки завдань, спрямованих на вивчення багатомірності аспектів особистісних особливостей працівників ДСНС України, їхнього взаємовпливу на професійну діяльність, зокрема на дослідження процесів розвитку професійних акцентуацій.

Таким чином, аналіз публікацій з проблеми дослідження дозволяє нам говорити про наявність професійно зумовлених акцентуацій і надалі обґрунтувати проблему розвитку професійних акцентуацій, їхнього впливу на досягнення успішності професійної діяльності працівників ДСНС України й розробити необхідні заходи психопрофілактики.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду існуючих підходів до аналізу проблеми акцентуацій характеру довели, що вони споконвічно розглядалися у психології як проміжна стадія прояву рис характеру особистості, які знаходяться між нормою та патологією.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки акцентуація розглядається як стійка, стрижнева властивість особистості, яка визначає характер у комплексі її рис, що виражається в надмірному посиленні окремих рис характеру, але, ці риси перебувають при цьому в межах норми. Істотним недоліком теоретичних досліджень проблеми акцентуацій особистості є їх відірваність від широкого контексту професійної діяльності.

Акцентуації характеру можуть мати як позитивні, так і негативні прояви. На базі позитивних характеристик можуть бути сформовані професійно важливі якості, а «негативні» акцентуації під впливом особливостей професійної діяльності можуть розвинути-ся у професійні деструкції.

Виділено три групи факторів, що детермінують динамічні прояви акцентуацій: 1 (психофізіологічні) — темперамент, віково-статеві та вроджені властивості, 2 (психологічні) — характер (зовнішні і внутрішні орієнтації), 3 (соціальні) — родина (сімейне виховання) і професійна діяльність.

2. Аналіз спеціальної літератури показує, що дослідження особистостей з рисами акцентуацій дає можливість одержати цінні дані для прогнозування успішності діяльності, дозволяє виділити групи підвищеного ризику, які характеризуються високою ймовірністю виникнення адаптаційних порушень у професійній сфері, що сприяють розвитку або посиленню інтрапсихічного конфлікту, фрустраційної та емоційної напруженості, психічного стресу.

Певна увага до типології акцентуацій особистості приділяється й фахівцями в галузі психології діяльності в особливих умовах, у військовій та юридичній психології. Однак її застосування в дослідженнях практичних психологів обмежується або простим посиленням на її доцільність серед інших властивостей особистості, або прийомом прямої екстраполяції літературних даних на умови й особливості діяльності в екстремальних ситуаціях.

Доведено, що в сукупності властивостей особистості, якими опосередковується успішність діяльності, вагому роль відіграють ті, які на умовному феноменологічному континуумі займають граничні полюси, що на поведінковому рівні проявляються у формі акцентуацій.

3. Ступінь відповідності-невідповідності вимог професійної діяльності типу особистісної акцентуації зумовлює діапазон пристосованої можливості суб'єкта, який тягнеться від рівня цілковитої узгодженості (адаптованості) до рівня прямої протилежності (де-

задаптованості). Це підтверджується багатьма дослідниками (А. Телічкін, М. Зівзах, Л. Наумова, М. Болотова та ін.), які встановили залежності між видом акцентуації характеру й особливостями протікання адаптаційного процесу. Крім того, науковці Національного університету цивільного захисту України довели, що в основі кожного виду дезадаптації особового складу ДСНС України лежить один або кілька типів акцентуації особистості працівника.

Також деякими дослідниками висловлюється думка про те, що прояви стресових реакцій багато в чому впливають із преморбідних особистісних особливостей екс-комбатантів. Ці ідеї чітко диференційовані в концепції акцентуацій характеру К. Леонграда та А. Личко. Акцентуації характеру розглядаються в якості етіопатичного, патопластичного і прогностичного факторів, що зумовлюють стресову реакцію та її подальший перебіг.

Таким чином, ретельний аналіз досліджень, присвячених акцентуаціям, переконує у слушності виділення поняття «професійні акцентуації», або «професійно зумовлені акцентуації». У нашій роботі під «професійно зумовленими акцентуаціями» ми розуміємо надмірне посилення окремих рис характеру, а також деяких професійно зумовлених властивостей та якостей особистості, що формуються й розвиваються у процесі професійного становлення та впливають на успішність професійної діяльності.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологічні засади дослідження проблеми професійно зумовлених акцентуацій особистості.

Проблему професійно зумовлених акцентуацій особистості потрібно розглядати в контексті загальної проблеми професійного розвитку особистості, яка посідає особливе місце серед інших психологічних досліджень. Особливістю означеної проблематики є:

- врахування онтогенетичних закономірностей розвитку особистості, — що складає її процесуальний аспект;
- розуміння того факту, що етап професіоналізації особистості безпосередньо пов'язаний із побудовою власного життєвого проекту, вибору спрямованості власної життєвої активності, — що складає змістовний, сутнісний аспект проблеми.
- Різноманітні аспекти професійного розвитку особистості виступили предметом наукових досліджень як вітчизняних (В. Моляко, Г. Балл, В. Лефтеров, К. Платонов та ін.) [97; 14; 83;112], так і зарубіжних вчених (S. Axelrod, E. Korani та ін.) [174; 186].

Так, сутність, етапи і закономірності процесу професіоналізації розглядаються у межах психологічної теорії діяльності (О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Шадріков, Г. Балл, В. Моляко та ін.) [14; 82; 89; 97; 165]; психологічної теорії професійного становлення (А. Бодальов, Ю. Забродін, Т. Кудрявцев, А. Маркова, В. Бодров, Є. Климов, Е. Зеер, Л. Мітіна та ін.) [19; 20; 49; 51; 57; 76;93; 95]; психологічної теорії особистості (О. Асмолов, Б. Ломов, Є. Клімов. та ін.) [8; 57; 87].

Необхідність продуктивного розв'язання задач професіоналізації знайшла своє відображення в низці досліджень вітчизняних психологів: наукові уявлення про особистість професіонала й за-

кономірності його становлення (В. Бодров, Є. Клімов, Г. Ложкін, Б. Ломов, О. Маркова, В. Шадріков та ін.) [20; 57; 86; 87; 93; 165]; проблеми ефективності професійної діяльності (І. Зязюн та ін.) [56], загальні засади розвитку професійної культури суб'єкта діяльності (Г. Балл, С. Максименко, В. Рибалка та ін.) [14; 89; 124] тощо.

Найвідоміші вітчизняні концепції професійного розвитку та психології професіоналізму (О. Бодальов, Є. Клімов, Н. Кузьміна, О. Маркова, Л. Мітіна, В. Моляко, Н. Побірченко, Н. Пов'якель, О. Реан, В. Шадріков та ін.) [19; 57; 77; 93; 95; 97; 113; 114; 122; 165] переконливо доводять, що як особистість загалом, так і її пізнавальні процеси формуються саме у процесі професійного розвитку, здійснення професійної діяльності, розв'язання специфічних професійних завдань.

Ми виходимо із загального положення, згідно з яким професійний розвиток особистості є основоположною й органічною складовою загального розвитку особистості. Професійний розвиток особистості розглядається як процес, що триває протягом усього життя людини і зазнає якісних змін, що зумовлено дією сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів. Якісні характеристики професійного розвитку особистості кожного періоду розвитку людини значною мірою детерміновані станом професійного розвитку особистості у попередніх періодах.

Професійний розвиток — це зміна психіки у процесі освоєння й виконання професійно-освітньої, трудової і професійної діяльності. Це фундаментальний процес зміни людини, пояснювальний принцип становлення професіоналізму й цінність професійного співтовариства. Професійний розвиток звичайно ототожнюють із прогресивною зміною людини: дозріванням, формуванням, саморозвитком, самовдосконаленням.

Грунтуючись на аналізі літератури, ми можемо констатувати, що професійний розвиток — це не тільки вдосконалення (позитивна зміна), але й руйнування, виникнення негативних тенденцій і розвиток професійно небажаних новотворів.

Отже, професійний розвиток обов'язково супроводжується виникненням професійних деструкцій, які негативно позначаються на динаміці розвитку, спотворюють профіль особистості, змінюють траєкторію професійного життя людини.

До концептуальних положень психології професійного розвитку відносяться наступні:

- професійний розвиток — це мета й цінність професійної культури;
- професійний розвиток детермінується природно зумовленими, біологічними, соціальними факторами, індивідуально-психологічними властивостями індивіда (людини), а також випадковими подіями;
- професійний розвиток — відкритий, нерівновагий, гетерохронний процес;
- індивідуальний професійний розвиток має свої межі;
- професійний розвиток супроводжується конструктивними й деструктивними змінами особистості [20; 42].

Для наукового обґрунтування концептуальних положень висуваються принципи дослідження, що визначають шляхи вирішення наукових завдань. До методологічних принципів професійного розвитку А. Деркач і В. Зазикін віднесли принципи психологічного детермінізму й розвитку; вивчення людини в її прогресивному розвитку як індивіда, суб'єкта праці й індивідуальності; активності; гуманізму [37].

Охарактеризуємо основні методологічні принципи взаємодії людини із професією, що визначили подальшу стратегію нашого дослідження.

Принцип нестійкої динамічної рівноваги як джерело розвитку взаємозв'язку особистості і професії. Вихідним моментом будь-якого розвитку є спектр індивідуальних протиріч і дій. Без нестійкості немає розвитку. Тільки системи, далекі від рівноваги, що перебувають у стані нестійкості, здатні спонтанно організовувати себе й розвиватися. Стійкість і рівноважність — це тупіки еволюції. Нестій-

кість означає розвиток, розвиток відбувається через нестійкість, через випадковість [Пригожин, С. 70]. Наслідком динамічної нерівноваги стає самоорганізація як подолання тенденції регресивного професійного розвитку. Важливе місце в цьому процесі приділяється можливому професійному майбутньому. Майбутнє є чинником реального професійного сьогодення, ініціює подолання зовнішніх перешкод і внутрішніх психологічних бар'єрів.

Принцип детермінізму та індетермінізму в розвитку впливає з фундаментального положення про існування відкритих, нерівновагих, нелінійних систем. До них відноситься і професійний розвиток, який у нормативно заданих ситуаціях, що стимулюють його, є детермінованим. В окремі критичні моменти розвитку цей процес набуває індетермінованого характеру, імовірнісного і випадкового. Наслідком такого професійного розвитку можуть стати несподівані поворотні події у професійному житті, відкриття нових потенційних можливостей, а також ірраціональний хід розвитку, наприклад вивчена безпорадність та ін.

Принцип прогресивного й деструктивного розвитку як фактор успішної взаємодії людини зі світом професій. Головним конструктом, що визначає динаміку професійного розвитку, є психологічні бар'єри, що породжують психічну напруженість і надають процесу розвитку нестійкості, неврівноваженості [1]. Р. Шакуров, обґрунтовуючи категорію психологічних бар'єрів, пише: «Бар'єри існують скрізь, де взаємодіють якісь сили, рухи, незалежно від їхньої природи» [166]. Підкреслюючи розвиваючий вплив зовнішніх перешкод і внутрішніх бар'єрів, він приводить формулу розвитку: «самозаповнення ресурсів заради подолання».

Таким чином, психологічні бар'єри порушують еволюційний розвиток, вносять у процес взаємодії людини із професією неузгодженості, приводять до утворення критичних точок розвитку.

Як психологічні бар'єри у професійному розвитку виступають вибір професії, труднощі адаптації, кризи професійного становлення, професійно зумовлені деформації тощо.

Принцип співрозвитку особистості, освіти і професії ґрунтується на визнанні можливого й дійсного, потенційного й реального. Із цього принципу випливає визнання саморозвитку професійно-освітнього простору й детермінація можливостей, а також компенсаторне пристосування особистості до змінюваних систем, освіти і професійної діяльності. Продуктивність професійного розвитку залежить від особистісного потенціалу людини, об'єктивних і суб'єктивних можливостей її реалізації в освіті і професії.

Виділення в якості основних перерахованих вище методологічних принципів взаємодії людини із професією дозволяє досліджувати професійний розвиток як нерівновагий, різноспрямований процес, що включає як конструктивні, так і деструктивні зміни особистості.

Інтерес до проблеми професійних деструкцій особистості й діяльності зріс в останні роки (С. Безносів, С. Дружилов, Е. Зеєр, А. Маркова, Н. Пряжников, Е. Рогов, Е. Симанюк та ін.) [16; 42; 51; 93; 118; 125; 147]. Однак роботи відрізняються великою розмаїтістю підходів і концептуальних схем вивчення.

У психологічній науці відсутня цілісна концепція розвитку професійних деструкцій особистості та їх попередження і подолання, незважаючи на потреби практики.

Перед психологічною наукою стоять завдання теоретичного обґрунтування генезису професійних деструкцій (у тому числі й професійно зумовлених акцентуацій), факторів, що детермінують їхній розвиток, видів і форм їхнього прояву в професійній діяльності; практичної розробки технологій попередження й подолання професійних деструкцій.

До найбільш загальних факторів, що ініціюють розвиток професійних деструкцій, ряд дослідників відносять: вікові зміни, професійну втому, професійні захворювання і кризи (А. Маркова, Е. Зеєр) [52; 93], напружені умови праці, інтенсивне спілкування з іншими людьми (В. Небиліцин, С. Безносів) [16; 104] та ін.

Таким чином, проаналізувавши проблему професійно зумовлених деструкцій особистості у вітчизняних і закордонних дослідженнях, можна зробити наступні висновки:

Проблема вивчення професійних деструкцій та їхній вплив на професійний розвиток — порівняно нова сфера наукових досліджень, що носить комплексний міждисциплінарний характер.

У психологічній науці на сучасному етапі її розвитку відсутня цілісна концепція розвитку професійних деструкцій особистості та їхніх подолань. Разом з тим виявлено, що професійні деструкції експліковані в контексті професійного розвитку особистості (С. Безносів, С. Дружилов, Е. Зеєр, А. Маркова, Н. Пряжников, Е. Рогов) [16; 42; 51; 93; 118; 125], досліджені психологічні детермінанти, виділені підстави для побудови типології професійно зумовлених деструкцій, описані загальні форми їхніх проявів (Е. Зеєр, А. Маркова, Е. Симанюк) [52; 93; 147].

3. Найбільш вивченим і найпоширенішим видом деструкцій є професійні деформації, а найменш — професійно зумовлені акцентуації особистості

2.2. Програма дослідження й характеристика вибірки досліджуваних

Метою нашого дослідження було вивчення психологічних особливостей розвитку й прояву професійно зумовлених акцентуацій рятувальників на різних етапах професіоналізації, а також розробка комплексу психопрофілактичних та психокорекційних заходів щодо подолання негативних впливів професійно зумовлених акцентуацій рятувальників на успішність їх діяльності.

Наукова робота проводилась у декілька етапів.

На першому етапі, підготовчому, було здійснено розробку програми дослідження; вивчення літературних джерел стосовно проблеми; підбір та апробація методик дослідження професійно зумовлених акцентуацій у рятувальників; визначення умов психопрофілактичних та психокорекційних заходів, спрямованих на

подолання негативних наслідків розвитку професійно зумовлених акцентуацій; проведено підбір досліджуваних груп.

На другому етапі, діагностичному, проводилось вивчення наявності й динаміки виникнення та розвитку професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України з різною професійною спрямованістю; аналіз взаємозв'язку акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників; дослідження психологічних особливостей осіб з «негативними» та «позитивними» професійно зумовленими акцентуаціями та виділення детермінант їх формування.

Третій етап включав: аналіз та систематизацію результатів дослідження, розробку цільової програми з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки.

Відповідно до мети було визначено контингент досліджуваних. У дослідженні взяли участь курсанти 2 курсу факультету цивільного захисту Національного університету цивільного захисту України, які навчаються за спеціалізаціями: «начальник караулу державної пожежно-рятувальної частини» (1-ша група), «державний інспектор з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки» (2-га група), у кількості 162 осіб.

Для аналізу динаміки розвитку професійно зумовлених акцентуацій були досліджені працівники ДСНС України з різною спеціалізацією та різним стажем роботи. Це — рятувальники й інспектори зі стажем роботи до 1 року (групи 1А і 2А відповідно), зі стажем роботи від 1 року до 3 років (групи 1Б і 2Б відповідно), зі стажем роботи від 8 до 10 років (групи 1В і 2В відповідно). Загальна кількість досліджуваних становила 615 осіб.

Кількісний розподіл досліджуваних представлено у таблиці 2.1.

Такий розподіл досліджуваних на групи обумовлений описаними у психологічній літературі кризами професійного розвитку [153]. Кризи професійного становлення виражаються у зміні темпу і вектора професійного розвитку особистості, супроводжуються перебудовою значеннєвих структур професійної свідомості, пере-

орієнтуванням на нові цілі, корекцією соціально-професійних позицій. Це відзначали у своїх працях психологи Л. І. Анциферова, Н. В. Грішина, Е. Ф. Зеер, Є. А. Клімов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна та ін. [7; 36; 51; 52; 57; 93; 95]. Знання психологічних механізмів, закономірностей і особливості кризових явищ дозволить їх урахувувати й конструктивно долати. Кризи не можна ігнорувати, це загрожує людині розвитком професійної дезадаптації, професійних деструкцій, катастрофою професійних надій, неспроможністю професійної біографії.

Таблиця 2.1.

Розподіл працівників ДСНС України за досліджуваними групами

Група досліджуваних	Професійна спеціалізація	Стаж роботи	Кількість досліджуваних осіб	%
1	курсанти	2 курс	70	11,38
2	курсанти	2 курс	68	11,06
1А	рятувальники	до 1 року	81	13,17
2А	інспектори	до 1 року	79	12,85
1Б	рятувальники	1-3 років	85	13,83
2Б	інспектори	1-3 років	81	13,17
1В	рятувальники	8-10 років	76	12,35
2В	інспектори	8-10 років	75	12,19

У психологічній літературі виділяють такі стадії професійного становлення: оптації, професійної освіти й підготовки, професійної адаптації, первинної і вторинної професіоналізації і майстерності. Кожну стадію супроводжують свої кризи.

Психологічні особливості першої професійної кризи, яку ми розглядаємо в нашій роботі, стала кризи навчально-професійної орієнтації. На ранніх етапах навчання у вищому навчальному закладі у курсантів відбувається переоцінка цінностей, зміни у мотивації, зіткнення реального сьогодення й очікуваного майбутнього, що може викликати перший серйозний прояв професійної деструкції.

Участь респондентів цієї групи в нашому дослідженні обґрунтовувалася необхідністю з'ясувати, курсанти з якими акцентуаціями характеру приходять на навчання до НУЦЗУ, а також чи відрізняються вони за параметром сформованих акцентуацій в залежності від вибраного напрямку майбутньої професійної діяльності.

Після закінчення професійної освіти настає стадія професійної адаптації (в нашому дослідженні — група працівників зі стажем роботи до 1 року). Молоді фахівці розпочинають самостійно працювати. Кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: новий колектив, інша ієрархічна система виробничих відносин, нові соціально-професійні цінності, інша соціальна роль й, звісно, принципово нова провідна діяльність. Це призводить до переживання «кризи професійних експектацій» або професійної адаптації. Вона характеризується тим, що в процесі освоєння професійної діяльності виникає усвідомлення невідповідності між очікуваним і реальним. Відбувається коригування професійних мотивів і «Я-концепції», що неминує тягне за собою характерологічні зміни особистості. Саме на цій стадії починають розвиватися професійні деструкції.

Далі у дослідженні особливостей особистісних акцентуацій приймали участь працівники ДСНС України зі стажем роботи від 1 до 3 років, які переживають кризу професійного росту. Специфікою цієї кризи є стабілізація професійної діяльності, що призводить до формування нової системи відносин особистості до навколишньої дійсності та самої себе, утворення нової соціальної ситуації, коли професійна діяльність характеризується індивідуальними особистісними технологіями виконання. Це стадія первинної професіоналізації та становлення фахівця.

Наступний етап професійного розвитку (8-10 років) характеризується підвищенням кваліфікації, індивідуалізацією технологій виконання діяльності, виробленням власної професійної позиції, високою якістю і продуктивністю праці, що призводять до переходу особистості на другий рівень професіоналізації, на якому відбувається становлення професіонала.

Разом із тим на цій стадії зростає професійна втома, наростає відчуття одноманітності професійних буднів, актуалізується потреба «кимось стати». Такі негативні тенденції поглиблюються віковими психофізіологічними змінами. Як наслідок — розвиток деструктивних змін практично в усіх підструктурах суб'єкта діяльності. Вид деструктивних змін визначається на цій стадії суб'єктивною значимістю для особистості тих чи інших факторів.

Участь у дослідженні досліджуваних зі стажем роботи в особливих умовах понад 8–10 років не є доцільним, оскільки за даними С. Г. Фантіної [155], подальше посилення акцентуацій досягає рівня протипоказань і рекомендована щонайменше ротація кадрів. Як переконливо показано в дослідженні зазначеного автора, в особливих умовах діяльності період розвитку професійних акцентуацій значно коротший, ніж у звичайних.

2.3. Методи та методика дослідження.

У процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження:

1) теоретичного характеру: аналіз наукової літератури та керівних документів, які регламентують діяльність підрозділів ДСНС України, узагальнення отриманої інформації, системний аналіз та інтерпретація даних;

2) емпіричного характеру:

- для визначення основних видів професійно зумовлених акцентуацій та їх динаміки використовувалися методика СМДО Л. Собчик і опитувальник Леонгарда-Шмішека;
- для визначення взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуацій та успішності професійної діяльності рятувальників використовувався метод експертних оцінок;
- для визначення чинників розвитку деструктивних професійно зумовлених акцентуацій використовувалися наступні методики: опитувальник травматичного стресу І. Котенева, Багаторівневий

особистісний опитувальник «Адаптивність», методика «Духовна криза» (Л. Шутова);

- *методи математичної статистики*: t-критерій Стьюдента, критерій г-Пірсона (для визначення взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуації та успішності професійної діяльності рятувальників), дисперсійний аналіз (для визначення чинників розвитку деструктивних професійно зумовлених акцентуації). Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою комп'ютерної програми SPSS 17.0.1.

Успішність професійної діяльності оцінювалась методом експертних оцінок — методом парних порівнянь за Т. Сааті. Згідно цього методу експерт (в ролі якого виступав керівник підрозділу, який добре знав підлеглих) порівнював їх попарно стосовно успішності професійної діяльності, оцінюваної за шкалою інтенсивності від 1 до 9, де оцінки мають наступний сенс:

- 1 — рівна успішність;
- 3 — помірна перевага одного над іншим;
- 5 — істотна перевага одного над іншим;
- 7 — значна перевага одного над іншим;
- 9 — дуже сильна перевага одного над іншим;
- 2, 4, 6, 8 — відповідні проміжні значення.

Якщо при порівнянні одного працівника i з іншим працівником j отримано $a(i,j) = b$, то при порівнянні другого працівника з першим одержуємо $a(j,i) = 1/b$.

Таким чином, система парних порівнянь приводить до результату, що може бути представлений у вигляді обернено симетричної матриці.

Відносна сила, величина кожного окремого об'єкта (рятувальника) в ієрархії визначається оцінкою відповідного йому елемента власного вектора матриці пріоритетів, нормалізованого до одиниці. В нашому випадку ця величина i є числовим показником ефективності діяльності кожного працівника. Процедура визначення власних векторів матриць піддається наближенню за допомогою обчислення геометричної середньої.

Нехай:

$A_1 \dots A_n$ — множина з n елементів;

$W_1 \dots W_n$ — співвідносяться в такий спосіб:

	A_1	...	A_n
A_1	1	...	W_1/W_n
...	...	1	A_n
A_n	W_n/W_1	...	1

Оцінка компонентів вектора пріоритетів провадиться за схемою:

A_1	...	A_n			
A_1	1	...	W_1/W_n	$X_1 = (1 \times (W_1/W_2)^* \dots (W_1/W_n))^{1/n}$	ВАГА(A_1) = $X_1 / \text{СУМА}(X_i)$
...	...	1	A_n	...	...
A_n	W_n/W_1	...	1	$X_n = ((W_n/W_1)^* \dots (W_n/W_{n-1})^* 1)^{1/n}$	ВАГА(A_n) = $X_n / \text{СУМА}(X_i)$
				$\text{СУМА}(X_i)$	

Досить корисним побічним продуктом підходу Т. Сааті є так названий індекс погодженості (ІП), що дає інформацію про ступінь порушення погодженості. Індекс погодженості розраховується за формулою:

$$\text{ІП} = (\lambda_{\max} - n) / (n - 1),$$

де $\lambda_{\max}$ — максимальний власний вектор,

n — кількість порівнюваних працівників.

Якщо розділити ІП на число, що відповідає випадковій погодженості матриці того ж порядку, одержимо відношення погодже-

ності (ВП). Величина ВП повинна бути порядку 10% або менш, щоб бути прийнятною. У деяких випадках допускається ВП до 20%, але не більш, інакше тому, хто проводить порівняння, треба перевірити свої судження у матриці.

До групи експертів увійшли начальники варт, начальники пожежно-рятувальних частин та їх заступники, які мають тривалий стаж служби та є загальноновизнаними професіоналами.

За оцінками експертів усі досліджувані були розділені на дві групи: 1 група — з високим, 2 група — з низьким рівнем успішності професійної діяльності. Для цього використовувався метод експертних оцінок — метод парних порівнянь. Обробка матриць парних порівнянь дозволила оцінювати успішність діяльності рятувальників за метричною шкалою, що в свою чергу дало можливість виділити «полярні» групи досліджуваних. До групи успішних відносились рятувальники, чия оцінка на процентильній шкалі перевищувала 75-процентиль, а до групи неуспішних — відносились рятувальники з показником меншим за 25-й процентиль. Параметри, за якими проводилася оцінка представлені у наведеній нижче анкеті.

АНКЕТА

Експертна оцінка успішності діяльності рятувальника (для керівників)

Оцінити по 10-ти бальній шкалі (0 — мінімальна виразність, 10 — максимальна) ступінь виразності у кожного підлеглого наступних якостей:

1. Знання нормативних документів, функціональних обов'язків, інструкцій і інших нормативних документів, що регламентують діяльність рятувальника.
2. Уміння використовувати технічні засоби, устаткування під час пожежогасіння й рятувальних робіт.
3. Знання основних будівельних конструкцій, елементів будинків і споруджень, технологічного встаткування.

4. Знання особливостей основних пожежонебезпечних і вибухонебезпечних речовин.
5. Уміння використовувати оптимальні способи роботи під час пожежогасіння, розшуку потерпілих у зоні пожежі, їх евакуації з небезпечної зони.
6. Уміння надати першу медичну допомогу постраждалим, колегам, самому собі.
7. Уміння використовувати способи оперативного зв'язку.
8. Здатність ухвалювати оптимальне рішення в екстремальній ситуації.
9. Уміння визначити наявність вражаючих факторів і можливі шляхи розвитку пожежі або надзвичайної ситуації.
10. Уміння усвідомлювати ступінь ризику.
11. Уміння взаємодіяти з іншими учасниками екстремальної ситуації.
12. Здатність виконувати тривалий час фізичну роботу різної складності в умовах дії емоційного навантаження й психічних подразників.
13. Уміння впливати на потерпілого з метою уникнення панічного настрою.
14. Здатність швидко відновлювати фізичну й психологічну працездатність.

Розподіл досліджуваних за рівнем успішності діяльності представлено у таблиці 3.9.

Більш детально зупинимось на обґрунтуванні необхідності використання у дослідженні обраних психодіагностичних методик.

Сьогодні, на думку деяких авторів [64] майже третина всіх працюючих — акцентуовані особистості, тобто особи, що займають проміжне положення за своїми психічними особливостями між особами із психічним відхиленням і середньостатистичною особистістю. При цьому деякі акцентуації сприяють досягненню висот професіоналізму, а деякі — визначають професійні деструкції особистості, низький професіоналізм і навіть непрофесіоналізм, не-

зважаючи на наявність професійних знань. Для кожного типу особистості, для кожної професії комбінація цих акцентуацій завжди індивідуально.

Ф. Б. Березін, М. П. Мірошников, Е. Д. Соколова [18] вважають, що професійні ситуації, які характеризуються високою динамічністю, реальною або передбачуваною загрозою, необхідністю здійснювати вибір рішення й визначати оптимальну стратегію поведінки при дефіциті часу, при неповній або суперечливій інформації, висувають особливі вимоги до адаптаційних ресурсів індивідуума. У цьому зв'язку вони відзначають важливість використання методики ММРІ в оцінці ефективності діяльності в таких умовах. У виробничих умовах подібного роду ситуації звичайно зв'язуються з загрозою виникнення надзвичайних подій, аварій, травм. Автори роблять наступні висновки: зіставлення груп, що характеризуються високою й низкою успішністю в таких умовах, дозволяє говорити про важливу роль стану психічної адаптації, який відбивається в рівні профілю методики багатобічного дослідження особистості. У дослідженні даними вченими професійних контингентах питома вага осіб, з діями яких були пов'язані надзвичайні події, створення передумов до таких подій, аварії, виробничі травми, вірогідно зростає в групах з порушеною психічною адаптацією, що в профілі методики проявляється в значенні провідних піків, що перевищують 70 Т-балів (по суті — акцентуації).

Аналізуючи успішність діяльності в динамічних ситуаціях, пов'язаних із прийняттям і реалізацією рішень (до якої ми можемо віднести й професійну діяльність рятувальників), зв'язуючи її з особистими особливостями, виявленими за допомогою основних шкал ММРІ акцентуйованими рисами, Ф. Б. Березін і співавтори [18] відзначають, що зниження здатності до ефективної діяльності в динамічних ситуаціях, пов'язаних з актуальною або потенційною загрозою, може бути поставлене в залежність від певних особливостей особистості. На їхню думку, у найбільшій мірі це стосується трьох особистісних типів. Перший з них характеризується психастеніч-

ними тенденціями з розвиненим механізмом фіксації тривоги, що проявляється в провідному піку профілю на сьомій шкалі, найчастіше з одночасним підвищенням профілю на другій шкалі. Комбінація підвищеної тривожності з високим почуттям відповідальності, старанністю, потребою максимально врахувати всі аспекти ситуації (що при помірній виразності піка на сьомій шкалі може забезпечити достатню успішність у стабільних умовах) сприяє дезорганізації діяльності при подіях несподіваних, що швидко розвиваються, пов'язаних з загрозою, при необхідності вибирати адекватну лінію поведінки, ухвалювати негайні рішення, особливо якщо неможливо врахувати всі фактори, від яких можуть залежати наслідки таких рішень. На думку цих дослідників, імовірність такої дезорганізації, ризик, пов'язаний з помилковими діями (або з бездіяльністю, що викликано розгубленістю) зростають, якщо пік профілю на сьомій шкалі (або супутній йому пік на другій) перевищує 70 Т-балів.

На думку Ф. Б. Березіна й співавторів [18], другий зі згаданих особистісних типів відрізняється зниженням здатності до побудови інтегрованого поведінки (особливо при наростанні емоційної напруги), явною або схованою зневагою до прийнятих правил і норм. Ці особливості в профілі методики багатобічного дослідження особистості відбиваються в піку на четвертій шкалі. Вченими встановлено, що при подіях, які відрізняються високою динамічністю й значимістю прийнятих рішень, поведінкою такого роду особистостей обумовлена їхньою імпульсивністю, недостатньою здатністю передбачити наслідки своїх дій, зневагою інтересами інших учасників професійної діяльності, схильністю до реакцій роздратування. Усе це приводить до вираженого підвищення ризику виникнення в критичних умовах надзвичайних подій, травм, аварій. Імпульсивні прояви, нестійка здатність коректувати свою поведінку, виходячи з негативного досвіду, обумовлює відтворення неадекватної поведінки при повторному виникненні аналогічних ситуацій. У випадках, коли пік профілю на четвертій шкалі стійко перевищує 70 Т-балів, може виникати порушення психічної адаптації особистості, звідси

й прогноз ефективності в критичних ситуаціях не цілком сприятливий.

Третій з описаних авторами особистісних типів відрізняється аутичними рисами, своєрідністю сприйняття й оцінки, що в профілі методики відбивається піком на восьмій шкалі. Однак пік на цій шкалі вірогідно відрізняв групу з низькою ефективністю діяльності в критичних умовах тільки в тому випадку, якщо в цій групі відзначалися виражені порушення психічної адаптації й пік профілю на восьмій шкалі перевищував 70 Т-балів. При помірній же виразності аутичних рис зменшення емоційної реакції в ситуаціях, що є стресогеними для більшості, сприяє збереженню інтегрованої поведінки. У той же час, чим більше виражений пік профілю на восьмій шкалі, тим більше ймовірним стає зниження ефективності в умовах, що вимагають екстрених і відповідальних рішень у зв'язку з розбіжністю між реальною картиною, що відбувається і його своєрідним сприйняттям.

У дослідженні Ф. Б. Березіним, М. П. Мірошниковим, Є. Д. Соколовій [18] професійних контингентах частка трьох розглянутих особистісних типів у групі осіб, з діями яких можуть бути пов'язані надзвичайні події, аварії, травми, становить більш двох третин, тоді як у групі з високою ефективністю їх питома вага не перевищувала 27%.

По даним цих же дослідників [18], піки профілю на інших шкалах не дозволяють вірогідно диференціювати згадані групи, однак при розгляді індивідуальних профілів відзначається значення й деяких інших рис. Зокрема, слід враховувати схильність афективно ригідних особистостей (ведучий пік профілю на шостій шкалі) діяти в критичні моменти у відповідності зі стереотипами, що сформувалися, долаючою поведінкою, що може приводити до помилкового рішення у випадку неузгодженості між цим стереотипом і динамікою розвитку події. Відзначене також типове для гіпертимних особистостей зменшення можливої загрози й дезорганізація активності у випадку її виникнення, особливо, якщо пік профілю на дев'я-

тій шкалі перевищує 70 Т-балів; а також уповільнена реакція при високій динамічності подій дистимних особистостей, профіль яких стійко характеризується провідним піком на другий і вираженим зниженням на дев'ятій шкалах.

Л. М. Собчик [140], роблячи глибинний аналіз за допомогою психодіагностичних методів, виділяє цілий ряд важливих закономірностей, пов'язаних з статтю, віком, професійним потягом, приводить різні професійно-особистісні портрети, які, на її думку, не повинні сприйматися догматично.

Результати проведених досліджень доводять необхідність застосувати в нашій роботі психодіагностичну методика ММРІ. **Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник** (Minnesota Multiphasic Personality Inventory, ММРІ) — методика, створена в 1940 р. С. Хатгеєм і Дж. Маккінлі в університеті Міннесоти. ММРІ - найбільш вивчена й одна із самих популярних психодіагностичних методик протягом останніх 50 років. Широко застосовується в клінічній практиці, а також для діагностики ступеня адаптованості, виявлення стійких професійно важливих схильностей. Крім того, методика вже одержала велике поширення серед психологів у юриспруденції, в армії, у військовій і цивільній авіації, у системі МВС.

Модифікований варіант опитувальника — тест СМДО. Адаптація опитувальника проводилася в Ленінградському психоневрологічному інституті ім. В. М. Бехтерева Л. М. Собчик і іншими психологами, які розробили в 1971 повний модифікований варіант — тест СМДО, який ми використовували в нашому дослідженні.

Застосування методики ММРІ з метою виявлення акцентуації особистості, які є ключовими в розумінні професійної схильності людини, вважає виправданим і необхідним також професор Н. І. Конюхів. Однак він вказує, що наявність тієї або іншої акцентуації, навіть при високих значеннях шкали методики ММРІ, далеко не завжди служить протипоказанням для тієї або іншої діяльності й повинне бути підтвержене результатами, отриманими за допомо-

гою інших методик. Тому у своєму дослідженні ми використовували й опитувальник Г. Шмішека.

Опитувальник Г. Шмішека - особистісний опитувальник, який призначений для діагностики типу акцентуації особистості, є реалізацією типологічного підходу до її вивчення. Опублікований Г. Шмішеком (H. Schmieschek) в 1970 р. Теоретичною основою опитувальника є концепція «акцентуєваних особистостей» К. Леонгарда. Відповідно до цієї концепції всі риси особистості можуть бути розділені на основні й додаткові. Основні риси — стрижень особистості, вони визначають її розвиток, процеси адаптації, психічне здоров'я. При значній виразності основні риси характеризують особистість у цілому. У випадку впливу несприятливих факторів вони можуть здобувати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості. Особистості, у яких основні риси яскраво виражені, названі К. Леонгардом акцентуєвані. Акцентуєвані особистості не слід розглядати в якості патологічних. Це випадок «загострення» певних, властивих кожній людині, особливостей. По К. Леонгарду, в акцентуєваних особистостях потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд.

Методика складається з 88 питань, на які потрібно відповісти «так» або «ні». За допомогою даної методики визначаються 10 типів акцентуації особистості (за класифікацією К. Леонгарда): гіпертимічні, застрягаючі, емотивні, педантичні, тривожні, циклотимні, демонстративні, збудливі, дистимічні й екзальтовані.

Як відзначалося вище, багато дослідників [], науковий інтерес яких становила проблема професіонала в особливих умовах діяльності, уважають, що такі умови висувають особливі вимоги до адаптаційних ресурсів індивідуума. У цьому зв'язку ми вважаємо важливим вивчення адаптаційного потенціалу особистості з різними сформованими акцентуаціями. Для цього нами було використано **багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ)**.

Опитувальник призначений для оцінки адаптаційних можливостей особистості з урахуванням соціально-психологічних і дея-

ких психофізіологічних характеристик, що відбивають узагальнені особливості нервово-психічного й соціального розвитку. Опитувальник містить 165 питань і має наступні шкали: «вірогідність» (В); «нервово-психічна стійкість» (НПС); «комунікативні здатності» (КЗ); «моральна нормативність» (МН); «особистісний адаптивний потенціал» (ОАП).

Крім зв'язку з адаптованістю аналіз літературних джерел довів й зв'язок акцентуацій особистості с розвитком посттравматичних стресових розладів (див. розділ 1, параграф 1.4). Тому, наступною методикою, яку ми використовували в дослідженні, був **опитувальник травматичного стресу І. О. Котенева**.

Методика призначена для діагностики постстресових розладів, характерних для представників так званих «небезпечних професій» (військові, поліцейські, пожежні, рятувальники й ін). Оцінка виразності симптомів постстресових порушень проводиться на основі критеріїв, що знаходяться в DSM-4 і побудований за критеріями МКХ-10 для ПТСР. При складанні тексту опитувальника були використані окремі пункти методик СМДО, шкали тривожності Ч. Спілбергера в адаптації Ю.Л Ханіна й шкали дисоціації DIS-Q (J.Vanderlinden, 1993). Більшість же пунктів опитувальника має оригінальне авторське формулювання й ґрунтується на результатах багаторічних досліджень наслідків, психічної травматизації в співробітників ОВС. Шкали опитувальника дозволяють визначити такі симптоми посттравматичного стресового розладу, як надпильність, перебільшене реагування, агресивність, порушення пам'яті й концентрації уваги, депресія, тривожність, зловживання наркотичних і лікарських засобів, галюцинаторні переживання, проблеми зі сном (труднощі із засипанням і переривчастий сон).

Як довів аналіз наукових джерел, присвячених проблемі професійного становлення [51; 93], професійні кризи часто супроводжують й духовні кризи. Тому в нашому дослідженні була використана методика «Духовна криза» Л. Шутова.

Духовна криза — це стан переживання втрати буттєвої основи існування, яке виникає у відповідь на емоційну реакцію щодо індивідуально-значимої події або явища й супроводжується порушенням процесу пошуку сакрального [27]. Проживання цієї кризи веде до побудови нової системи життєвих орієнтирів, заснованої на придбаному суб'єктивному досвіді. Маніфестаціями духовної кризи можуть бути конфліктні стани, обумовлені наступними категоріями: страхом смерті, самотністю, свободою, безглуздістю, провиною, відповідальністю, незадоволеністю й стражданням. Перераховані категорії були покладені в основу проектованої методики діагностики духовної кризи, переживаної особистістю. В основу створення методики були покладені постулати екзистенціальної психології й принципи суб'єктивного тимчасового шкалування, що полягають в оцінці людиною тих або інших параметрів у різних тимчасових вимірах (минулому, сьогодні, майбутнього).

Таким чином, характер і спрямованість емпіричного дослідження, визначили методологічну основу дослідження, що включила в себе загальні та приватні методологічні принципи дослідження, методи дослідження та конкретні технології.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Професійний розвиток є окремим випадком розвитку особистості й відбиває взаємодію людини зі світом професій.

Професійний розвиток є більш загальною характеристикою по відношенню до професійного становлення і професіоналізації. Траєкторія професійного розвитку може мати конструктивний або деструктивний характер.

Принципами конструктивного й деструктивного професійного розвитку є: принцип нестійкої динамічної рівноваги, принцип детермінізму й індетермінізму, принцип прогресивного й деструктивного розвитку як фактора успішної взаємодії з освітніми системами й світом професій, принцип співрозвитку особистості, освіти й діяльності.

2. З метою реалізації завдань наукової роботи та на основі теоретико-методологічного аналізу наукових досліджень було розроблено психодіагностичний комплекс вивчення психологічних особливостей професійно зумовлених акцентуацій працівників ДСНС України на різних етапах професійного розвитку.

При виборі методик дослідження враховувалися, насамперед, літературні дані про їх валідність, надійність та диференційованість для оцінки професійно зумовлених акцентуацій та їх особливостей в залежності від стадії професіогенезу та особливостей професійної діяльності працівників ДСНС України. У роботі також застосовувався комплекс методів математичної статистики, а саме: t-критерій Стьюдента, критерій r-Пірсона й дисперсійний аналіз. Математично-статистична обробка даних проводилась з використанням пакетів прикладних програм «SPSS-17.01», що забезпечило розрахунок варіаційних статистичних показників.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ У РЯТУВАЛЬНИКІВ

3.1. Динаміка прояву професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України з різною професійною спрямованістю.

За даними численних досліджень, сензитивними періодами утворення професійних деструкцій є кризи професійного становлення особистості [39; 51; 93]. Непродуктивний вихід із кризи спотворює професійну спрямованість, сприяє виникненню негативної професійної позиції, знижує професійну активність.

До професійних деструкцій належать, зокрема професійно зумовлені акцентуації. Однією з причин формування професійних акцентуацій є адаптація до нової професійної діяльності. За умови успішної адаптації спостерігається тенденція до компенсації акцентуації, а професійна дезадаптація значно посилює рівень їхньої вираженості та призводить до професійної деструкції особистості [26].

Професійно зумовлені акцентуації впливають на професійно значущі орієнтири: професіоналізм, системний діяльнісний підхід, характер взаємодії суб'єктів діяльності, планування. Вони позначаються на продуктивності та результатах праці.

Таким чином, у несприятливих професійних ситуаціях, обтяжених зниженими адаптаційними можливостями, виявляються акцентуації рис характеру. При тривалому впливі одних і тих же негативних факторів професійно зумовлені акцентуації сприяють розвитку й інших професійних деформацій особистості.

Виходячи з цілей і завдань емпіричного дослідження, ми продіагностували характерологічні особливості курсантів 2 курсу факультету цивільного захисту, які навчаються за спеціалізаціями: «начальник караулу державної пожежно-рятувальної частини» (1-ша

група), «державний інспектор з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки» (2-га група). Психодіагностика проводилася за допомогою методик СМДО і опитувальника Леонгарда-Шмішека. Отримані результати відображені в таблицях 3.1, 3.2 і на рисунку 3.1.

Таблиця 3.1

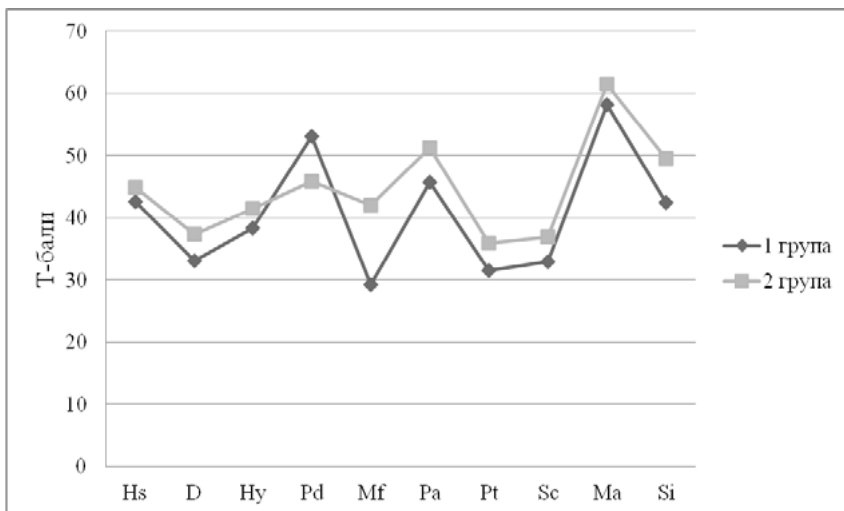
Показники базисних шкал СМДО у курсантів 1-ї та 2-ї груп (Т-бали)

Шкала	1-ша група	2-га група	t	p
Hs	42,6 ± 8,4	44,9 ± 6,2	0,40	–
D	33,1 ± 5,9	37,4 ± 6,1	0,75	–
Hу	38,3 ± 4,7	41,5 ± 6,6	0,56	–
Pd	53,1 ± 10,2	45,8 ± 9,5	1,28	–
Mf	29,3 ± 2,4	42,0 ± 10,8	2,50	0,01
Pa	45,7 ± 6,3	51,3 ± 7,8	0,98	–
Pt	31,6 ± 5,6	35,9 ± 7,1	0,75	–
Sc	33,0 ± 4,3	36,9 ± 5,7	0,68	–
Ma	58,2 ± 8,8	61,4 ± 10,2	0,56	–
Si	42,5 ± 14,3	49,2 ± 11,5	0,58	–

Представлені результати показують, що у 1-ї групи (курсанти, які навчаються за спеціалізацією «начальник караулу») найбільш виражені показники за шкалами: мужність/жіночність (Mf) — 29,3 бали, гіпоманії (Ma) — 58,2 бали, психопатії (Pd) — 53,1 бали. У досліджуваних 2-ї групи (курсанти, які навчаються за спеціалізацією «інспектор»), більшою мірою виражені показники за шкалами: гіпоманії (Ma) — 61,4 бали, параної (Pa) — 51,3 бали.

Нами отримані значні відмінності між показниками досліджуваних даних груп за шкалою Mf на рівні $p \leq 0,01$ за критерієм Стьюдента. Це вказує на те, що майбутні начальники караулів більшою мірою мають схильність до домінування та суперництва в міжособистісних відносинах, прагнуть дотримуватися підкреслено мужнього стилю життя, який характеризується демонстрацією сили, витривалості, зневагою до дрібниць. Відсутність вираженої схиль-

ності до рефлексії, до аналізу відтінків своєї поведінки в них пов'язане з уявленням про неістотність цих відтінків.

Рис. 3.1. Показники шкал СМДО у досліджуваних 1-ї та 2-ї груп (Т-бали)

У цілому профілі досліджуваних обох груп вказують на формування стеничного типу реагування та дозволяють описувати особистість у характеристиках активності, сили, переважання збудливих рис. Помірне підвищення перерахованих шкал у профілях свідчить про виражену тенденцію до самореалізації та протидію середовищним впливам. Варіанти дезадаптації, що відповідають цьому типу реагування, виявляються поведінковими реакціями асоціальної спрямованості. Це може бути конфліктна поведінка, некомфортність, авторитарність і прагнення до домінування, підвищене почуття незалежності та відштовхування від нав'язуваних авторитетів. Загалом ідеться про збалансованість помірно вираженої тенденції до самореалізації з хорошим самоконтролем, що забезпечує досить повне дотримання загальноприйнятих нормативних вимог середовища.

Таким чином, ми констатуємо, що на цьому етапі професійного розвитку характерологічні особливості особистості курсантів з різною спеціалізацією істотно не розрізняються.

Результати діагностики акцентуацій характеру за методикою Г. Шмішека показують (Табл. 3.2), що у досліджуваних 1-ї групи найбільш вираженими характерологічними рисами є: збудливість ($14,6 \pm 2,6$ балів), гіпертимність ($13,3 \pm 2,5$ балів) — ці риси досягають рівня акцентованості. У середньому ступені виражені: дистимний ($10,5 \pm 3,1$ балів), застрягання ($10,4 \pm 2,1$ балів), циклотимність ($10,2 \pm 2,3$ балів) і демонстративність ($9,4 \pm 1,7$ балів).

Таблиця 3.2

Показники акцентуацій характеру курсантів 1-ї та 2-ї груп (бали)

Типи акцентуації	1-ша група	2-га група	t	p
Гіпертимний	$13,3 \pm 2,5$	$14,6 \pm 3,1$	0,68	–
Застрягаючий	$10,4 \pm 2,1$	$12,7 \pm 2,2$	1,21	–
Емотивний	$5,6 \pm 1,4$	$8,5 \pm 1,9$	1,52	–
Педантичний	$7,7 \pm 1,8$	$5,3 \pm 1,3$	1,26	–
Тривожний	$7,9 \pm 1,5$	$6,8 \pm 1,7$	0,58	–
Циклотимний	$10,2 \pm 2,3$	$11,3 \pm 2,7$	0,59	–
Демонстративний	$9,4 \pm 1,7$	$13,6 \pm 3,1$	2,22	0,05
Збудливий	$14,6 \pm 2,6$	$10,2 \pm 1,7$	2,31	0,05
Дистимний	$10,5 \pm 3,1$	$9,5 \pm 1,3$	0,53	–
Екзальтований	$5,8 \pm 1,3$	$6,3 \pm 1,2$	0,26	–

У досліджуваних 2-ї групи рівня акцентованості досягають такі показники: гіпертимність ($14,6 \pm 3,1$ балів), демонстративність ($13,6 \pm 3,1$ балів) і застрягання ($12,7 \pm 2,2$ балів). На середньому рівні представлені циклотимність ($11,3 \pm 2,7$ балів), збудливість ($10,2 \pm 1,7$ балів), дистимність ($9,5 \pm 1,3$ балів) та емотивність ($8,5 \pm 1,9$ балів). Риса, виражені на середньому рівні, більшою мірою схильні до ризику переростання в акцентуацію.

Також нами виявлені значні відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп за шкалами: демонстративність ($p \leq 0,05$) і збудливість ($p \leq 0,05$) за критерієм Стьюдента. Демонстративність переважно притаманна майбутнім інспекторам, а збудливість — начальникам варти.

Таким чином, дослідження акцентуацій характеру в курсантів НУЦЗУ з різною спеціалізацією показало, що існують певні характерологічні особливості, притаманні представникам цих груп. Так, майбутнім начальникам варти більшою мірою притаманні підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, можливі улесливість, послужливість (як маскування). Вони активно й часто конфліктують, не уникають сварок з начальством, незлагідні в колективі. При цьому можуть бути сумлінними, відповідальними, акуратними, принциповими та схильними до самопожертви. Виявляють себе як активні, товариські, ініціативні, імпульсивні та легковажні особистості, але ці прояви, як і негативні емоції та стани, мають скоріше циклічний характер. Слід зазначити, що в цілому характер досліджуваних зазначеної категорії нестійкий, знаходиться в стадії формування. Вирішальну роль у його розвитку на цьому етапі відіграють соціалізаційні фактори.

Майбутні інспектори відрізняються товариськістю, енергійністю, оптимізмом, ініціативністю, легким ставленням до життєвих проблем, імпульсивністю, необдуманістю поведінки, висловлювань, необов'язковістю, дратівливістю. У них спостерігається виражене прагнення бути в центрі уваги й домагатися своїх цілей будь-якою ціною. Поведінка часто залежить від оточення, спостерігається висока пристосованість до людей. Афекти відрізняються стійкістю та спонтанністю. Однак цей тип характеру змушує людину домагатися поваги й авторитету в оточуючих шляхом досягнення позитивних результатів у діяльності (честолюбство), досягнення високих показників. Досліджувані цієї групи виявляють тенденцію до песимістичної оцінки майбутнього, періодичних змін настрою залежно від зовнішніх обставин, дратівливості, запальності, тривожності, вразливості. У цьому випадку слід зазначити певну незрілість емоційної складової характеру, його загальну нестійкість.

Таким чином, проведене нами дослідження характерологічних особливостей курсантів 2 курсу НУЦЗУ з різною спеціалізацією дозволяє констатувати, що на цьому етапі професіогенезу спосте-

рігається активний процес розвитку всіх особистісних структур, у тому числі й характеру.

На ранніх етапах навчання у вищому навчальному закладі відбувається переоцінка цінностей, наприклад, до одержуваних навичок і всієї майбутньої професійної цінності в цілому. Також відбуваються зміни й у мотивації, оскільки навчання у виші має чітку професійну спрямованість. Відбувається зіткнення реального сьогодення й очікуваного майбутнього, що викликає перший серйозний прояв професійної деструкції — кризи навчально-професійної орієнтації. Курсант переживає сильний стрес, занурюючись у професійне середовище, адже раніше його навчання мало не орієнтовану, а скоріше, загальну спрямованість.

Переживання цієї кризи тягне за собою низку наслідків, таких як зміна професійних намірів, ставлення до майбутньої професії. Багато курсантів відчують розчарування в майбутній професії, незадоволеність в одержуваних знаннях, у них падає інтерес до навчання у вищому навчальному закладі. У цьому випадку можна говорити про кризу професійного вибору. Але варто зазначити, що його виникнення можливе як на перших, так і на останніх курсах навчання. Навчання рік за роком розвіює або, навпаки, посилює соціально-професійну невпевненість у професії.

Ця стадія становлення особистості професіонала починається зі вступі в професійний навчальний заклад. Соціальна ситуація характеризується новою соціальною роллю особистості, новими взаєминами в колективі, більшою соціальною незалежністю, політичним і громадянським повноліттям. Провідна діяльність — професійно-пізнавальна, орієнтована на отримання конкретної професії. Однак щоб діяльність виконувала свою особистісно утворюючу функцію, людина повинна сама розвиватися. Педагоги вищої професійної школи відзначають, що найбільш складними й важкими для курсантів є перші роки навчання, і пояснюють це адаптацією до навчально-пізнавальної діяльності — несформованістю навчальних дій, слабкою виразністю навчально-професійних мотивів.

На стадії професійної освіти багато курсантів переживають розчарування в одержуваній професії. Виникає невдоволення окремими предметами, з'являються сумніви в правильності професійного вибору, падає інтерес до навчання. Однак на цій стадії професійного становлення йдеться тільки про конструктивні новоутворення, такі як узагальнені способи пізнавальної та професійної діяльності й готовність до самостійної праці.

Виходячи з усього вищесказаного, слід зазначити необхідність профілактичної діяльності на ранніх стадіях професіоналізації в освітньому процесі ВНЗ. Інформування курсантів про існуючі ризики, навчання їх технологіям подолання та профілактики професійних деструкцій [52]. Уміння прогнозувати й попереджати виникнення професійних деструкцій, а також їхніх наслідки, є обов'язковою рисою фахівця, який працює над власним професійним успіхом і становленням, а також є визначальним фактором професійної компетентності.

Поява певних професійних деструкцій неминуче тягне за собою зниження продуктивності праці, професійної мотивації, зміну взаємовідносин, погіршення психоемоційного стану в цілому. Постійне перебування в стані стресу може спричинити за собою розвиток тих чи інших акцентуацій характеру, підвищення рівня тривожності, незадоволеності собою та своїми професійними якостями, зниження стресостійкості [52].

Кожна стадія професійного становлення має своє особливе значення для психіки людини та характеризується унікальними психологічними новоутвореннями, які, включаючись до складу генетично пізніших стадій, не розчиняються в них, а, навпаки, істотно збагачуються, бо нова, більш складна система наділяє своєю системною якістю форми психіки, поведінки, діяльності, що виникли на попередніх стадіях.

Перехід від однієї стадії професійного становлення до іншої супроводжується кризовими явищами, що представляють собою «дисбаланс конструктивних і руйнівних тенденцій і форм психіч-

ної діяльності» [93]. Вирішення цієї суперечності здійснюється за рахунок перебудови внутрішнього переживання, зміни ставлення до навколишньої дійсності, а також потреб і спонукань, що визначають поведінку людини та спрямованість особистості. Залежно від переважної конструктивності або деструктивності процесу переживання кризи можна виділити конструктивні зміни особистості (конструктивні новоутворення) та деструктивні зміни (деструктивні новоутворення).

Своєрідність кожної стадії професійного становлення, різна соціальна та професійна ситуація розвитку, провідний вид діяльності зумовлюють розвиток різних видів професійних деструкцій.

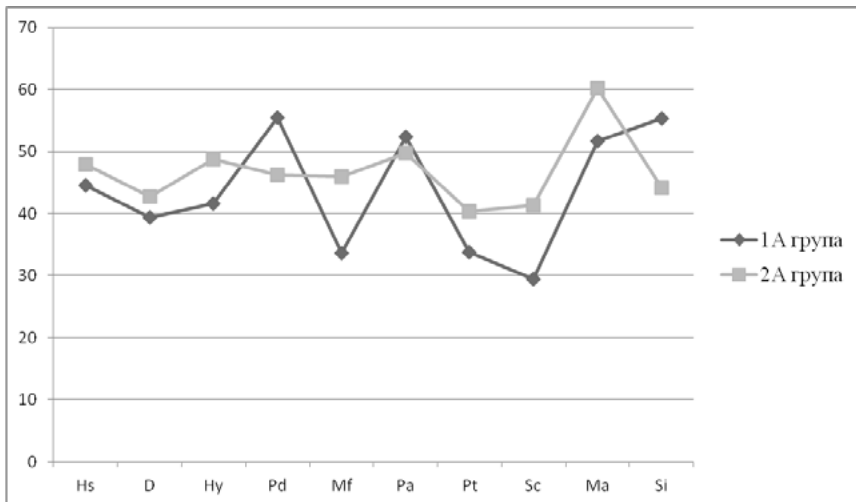
Для розгляду й аналізу динаміки цього процесу на наступному етапі нашого дослідження ми продіагностували особистісні особливості й акцентуації характеру в працівників ДСНС України з різною спеціалізацією (рятувальники й інспектори) та різним стажем роботи (до 1 року, від 1 року до 3 років, від 8 до 10 років).

Отримані нами результати представлені в таблицях 3.3, 3.4, 3.5, 3.6 і на рисунках 3.2, 3.3.

Таблиця 3.3

Показники базисних шкал СМДО у рятувальників та інспекторів зі стажем роботи до 1 року (Т-бали)

Шкала	1А група	2А група	t	p
Hs	44,5 ± 7,3	47,9 ± 8,1	0,59	—
D	39,4 ± 6,9	42,7 ± 6,5	0,58	—
Hu	41,6 ± 8,2	48,8 ± 7,5	1,26	—
Pd	55,5 ± 10,4	46,2 ± 6,2	1,63	—
Mf	33,6 ± 5,7	45,9 ± 7,9	2,15	0,05
Pa	52,4 ± 8,1	49,7 ± 8,3	0,47	—
Pt	33,8 ± 6,9	40,3 ± 5,0	1,14	—
Sc	29,5 ± 5,3	41,4 ± 7,6	2,10	0,05
Ma	51,7 ± 9,4	60,2 ± 9,8	1,49	—
Si	55,3 ± 8,8	44,1 ± 6,4	1,96	—

Рис. 3.2 Показники шкал СМДО у досліджуваних 1А і 2А груп (Т-бали)

Отримані результати показують, що у досліджуваних 1А групи (рятувальники) найбільш вираженими є показники за шкалами: психопатії (Pd) ($55,5 \pm 10,4$ балів), соціальної інтроверсії (Si) ($55,3 \pm 8,8$ балів), параної (Pa) ($52,4 \pm 8,1$ балів), гіпоманії (Ma) ($51,7 \pm 9,4$) і мужності/жіночності (Mf) ($33,6 \pm 5,7$ балів).

У досліджуваних 2А групи (інспекторів) це показники за шкалою гіпоманії (Ma) ($60,2 \pm 9,8$ балів). Виявлені значущі відмінності між показниками досліджуваних груп за шкалами: мужності/жіночності (Mf) на рівні $p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента і шизофренії (Sc) — $p \leq 0,05$. Показники за цими шкалами значимо вищі у досліджуваних 2А групи.

Слід звернути увагу, що в рятувальників профіль діаграми має шпильчастий характер, на відміну від більш лінійного профілю інспекторів. Це вказує на ступінь конкордантності, гармонійності особистості.

У цілому слід зазначити, що рятувальники на цьому етапі професійного розвитку відчують постійний потяг до сильних переживань, до зовнішньої збудливої ситуації. Якщо це потяг не задо-

вольняється, у них легко виникає почуття нудьги, яке розряджається в небезпечних, іноді руйнівних діях. Проте їхня діяльність є ефективною за рахунок більшої послідовності й цілеспрямованості поведінки, яка в цьому випадку організується навколо певної концепції. Але поява афективної ригідності при відчутті ворожості з боку оточуючих може ускладнювати міжособистісні контакти. Особи такого типу зазвичай прагнуть стверджувати свою перевагу й використовувати оточуючих для досягнення своїх цілей, будучи переконані, що ці цілі мають цінність не особисто для них, а необхідні «для користі справи», «для загального блага». Вони мають досить високий рівень ідентифікації з традиційною культурною та соціальною роллю чоловіка, яка виражається в характері життєвого досвіду, естетичних і культурних інтересах, професійних устремліннях. Схильні демонструвати показово мужній стиль життя, що характеризується демонстрацією сили, витривалості, зневаги до дрібниць.

Інспектори характеризуються оптимістичністю, товариськістю, здатністю до високої активності, невимушеністю у спілкуванні. Вони охоче вступають у контакти і при цьому справляють на оточуючих враження людей приємних, веселих, що відрізняються широкими інтересами й ентузіазмом, охоче висловлюють свою думку й готові поділитися враженнями. При цьому вирізняються досить високою здатністю до витіснення негативних сигналів, демонстративністю, емоційної незрілістю й егоїзмом.

Таким чином, ми можемо констатувати, що в період адаптації до професійної діяльності в рятувальників та інспекторів загострюються різні особистісні, характерологічні риси, хоча різниця за багатьма параметрами не досягає ступеня значимості.

Особливості акцентуації характеру в залежності від професійної спеціалізації досліджуваних представлені в таблиці 3.4.

У досліджуваних 1А групи найбільш вираженими характерологічними рисами є: збудливість ($14,7 \pm 2,7$ балів), застрягання ($12,5 \pm 2,6$ балів), дистимний ($12,5 \pm 2,4$ балів). Найменш — емотивність ($6,3 \pm 1,3$ балів) і екзальтованість ($4,9 \pm 0,9$ балів).

Таблиця 3.4

Показники акцентуацій характеру рятувальників та інспекторів зі стажем роботи до 1 року (бали)

Типи акцентуацій	1А група	2А група	t	p
Гіпертимний	10,8 ± 2,2	14,8 ± 3,1	2,10	0,05
Застряглий	12,5 ± 2,6	9,6 ± 1,7	1,52	–
Емотивний	6,3 ± 1,3	7,9 ± 1,3	0,84	–
Педантичний	8,1 ± 1,1	11,3 ± 2,2	1,68	–
Тривожний	9,4 ± 1,7	12,9 ± 2,4	1,84	–
Циклотимний	11,6 ± 2,5	12,2 ± 1,6	0,32	–
Демонстративний	8,2 ± 1,9	13,7 ± 2,8	2,89	0,01
Збудливий	14,7 ± 2,7	10,6 ± 2,1	2,15	0,05
Дистимний	12,5 ± 2,4	8,5 ± 1,4	2,11	0,05
Екзальтований	4,9 ± 0,9	7,9 ± 1,7	1,58	–

У досліджуваних 2А групи найбільш виражені: гіпертимність (14,8 ± 3,1 балів), демонстративність (13,7 ± 2,8 балів), тривожність (12,9 ± 2,4 балів), циклотимність (12,2 ± 1,6 балів). Найменше — емотивність (7,9 ± 1,3 балів) і екзальтованість (7,9 ± 1,7 балів).

Також нами отримані значущі відмінності між наступними показниками досліджуваних вказаних груп: гіпертимність ($p \leq 0,05$), демонстративність ($p \leq 0,01$) — значно вище в інспекторів, збудливість ($p \leq 0,05$), дистимний ($p \leq 0,05$) — у рятувальників.

Таким чином, рятувальникам більш притаманні енергійність, ініціативність, сумлінність, принциповість, серйозність, почуття обов'язку, вимогливість, нетерпимість до протидії, дратівливість, схильність накопичувати негативні емоції та переживання, до розладів настрою.

Інспектори відрізняються оптимістичністю, швидкістю переключення, товариськістю, комфортністю, егоцентризмом, прагненням бути в центрі уваги, схильністю уникати складних професійних ситуацій, відчуттям тривоги, схильністю до різких змін настрою без видимих причин. Сприятливою професійною ситуацією для них є чітке визначення прав та обов'язків, доброзичливе ставлення з боку колег і начальства, відсутність необхідності самостійно приймати рішення.

Слід констатувати, що на цьому етапі професіогенезу рятувальники здебільшого демонструють риси стеничності, емоційної незрілості та конвенційності. Ми вважаємо, що загострення саме цих рис пов'язане з переживанням професійної кризи, «кризи професійних експектацій», професійної адаптації. Він характеризується тим, що в процесі освоєння професійної діяльності виникає усвідомлення невідповідності між очікуваним і реальним. Відбувається коригування професійних мотивів і «Я-концепції», що неминуче тягне за собою характерологічні зміни особистості.

Саме на цій стадії починають розвиватися професійні деструкції. Соціальна ситуація суттєво змінюється: нова система відносин у різновіковому колективі, інша соціальна роль, нові соціально-економічні умови та професійні відносини. Професійна діяльність стає провідною, але рівень її виконання, як правило, носить нормативно-репродуктивний характер.

Конструктивними новоутвореннями цієї стадії є нові способи професійної діяльності та нова соціальна роль. Позитивний вплив на їхній розвиток справляють психологічна підтримка молодих фахівців в організації, організоване наставництво та соціально-професійна активність особистості, яка на цій стадії різко зростає. Вона спрямована на адаптацію — освоєння системи взаємовідносин у колективі, нової соціальної ролі, придбання професійного досвіду й самостійне виконання професійної роботи.

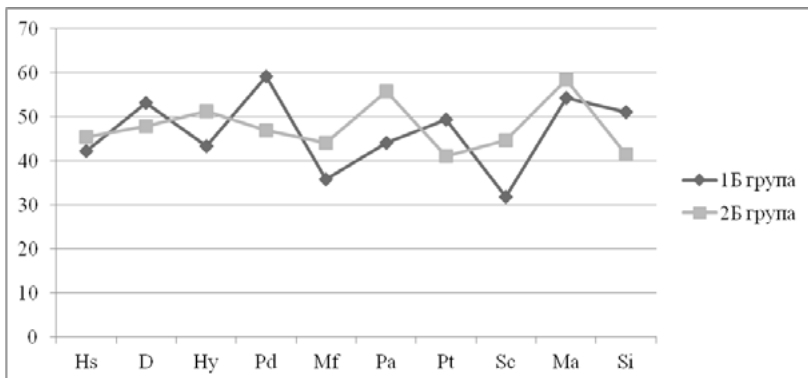
Як один з основних факторів, що сприяє розвитку професійної деструкції, виділяють розчарування в професійній діяльності. Деструкція очікування на етапі освоєння професійної діяльності сприяє розвитку вивченої безпорадності, професійному й емоційному відчуженню. Таким чином, деструктивні зміни на стадії професійної адаптації відбуваються в підструктурі професійної спрямованості суб'єкта діяльності.

Далі ми досліджували особливості особистісних акцентуацій у працівників ДСНС України зі стажем роботи від 1 до 3 років.

Таблиця 3.5

Показники базисних шкал СМДО у рятувальників та інспекторів зі
стажем роботи від 1 року до 3 років (Т-бали)

Шкала	1Б група	2Б група	t	p
Hs	42,2 ± 7,5	45,5 ± 8,3	0,58	–
D	53,1 ± 8,4	47,8 ± 7,2	0,93	–
Hу	43,4 ± 7,6	51,3 ± 8,1	1,38	–
Pd	59,3 ± 9,2	47,0 ± 6,6	2,15	0,05
Mf	35,8 ± 5,5	44,2 ± 7,5	1,47	–
Pa	44,1 ± 7,3	55,8 ± 8,7	2,22	0,05
Pt	49,4 ± 8,2	41,1 ± 5,6	1,45	–
Sc	31,9 ± 5,5	44,7 ± 7,2	2,24	0,05
Ma	54,3 ± 8,6	58,4 ± 8,3	0,72	–
Si	51,1 ± 8,4	41,5 ± 6,0	1,68	–

Рис. 3.3 Показники шкал СМДО у досліджуваних 1Б і 2Б груп (Т-бали)

У досліджуваних групи 1Б (рятувальники) найбільш вираженими є показники за шкалами: психопатії (Pd) — 59,3 ± 9,2 балів, гіпоманії (Ma) — 54,3 ± 8,6 балів, депресії (D) — 53,1 ± 8,4 балів і соціальної інтроверсії (Si) — 51,1 ± 8,4 балів.

У досліджуваних групи 2Б (інспектори) найбільш виражені показники за шкалами: гіпоманії (Ma) — 58,4 ± 8,3 балів, параної (Pa) — 55,8 ± 8,7 балів та істерії (Hу) — 51,3 ± 8,1 балів.

Також нами виявлені значущі відмінності між показниками досліджуваних вказаних груп за такими шкалами: психопатії (Pd) ($p \leq 0,05$) — значно вище в рятувальників; параної (Pa) ($p \leq 0,05$) і шизофренії (Sc) ($p \leq 0,05$) — значно вище в інспекторів.

У цілому профілі показують, що рятувальники на цій стадії професійного розвитку відрізняються утрудненнями соціальної адаптації та тенденцією до тривоги, пов'язаної із нездатністю досліджуваних будувати свою поведінку відповідно до прийнятих норм і схильністю їх у цьому зв'язку до самодорікання, самозвинувачення, самознищення при порушенні цих норм. Ситуації з непередбачуваним результатом, швидкою зміною діючих факторів, неспорядковані й такі, що не піддаються плануванню, для них є стресовими. Спостерігається поєднання відчуття власної значущості та високих можливостей із занепокоєнням з приводу невизнання цих якостей оточуючими. Вони відчувають постійний потяг до переживань, до зовнішньої збудливої ситуації. Якщо це потяг не задовольняється, у них легко виникає почуття нудьги, вони знаходять розрядку в небезпечних, іноді руйнівних діях.

Інспектори відрізняються підвищеною самооцінкою, здатністю ігнорувати труднощі, погано організованою активністю, яка поєднується з високою здатністю до витіснення негативних сигналів, демонстративністю, емоційною незрілістю й егоїзмом. Проте ефективність їхньої діяльності досить висока завдяки послідовності й цілеспрямованості поведінки. Але поява афективної ригідності та відчуття ворожості з боку оточуючих може ускладнювати міжособистісні контакти. Особи такого типу зазвичай прагнуть стверджувати свою перевагу й використовувати оточуючих для досягнення своїх цілей, оскільки переконані: ці цілі мають цінність не особисто для них, а необхідні «для користі справи».

Отже, відбувається подальша розбіжність показників особистісних, характерологічних рис у працівників ДСНС із різною спеціалізацією, що зумовлюється, у тому числі й впливом професійної діяльності.

Результати порівняльного аналізу рівня виразності акцентуацій характеру у рятувальників і інспекторів представлені в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Показники акцентуацій характеру рятувальників та інспекторів зі стажем роботи від 1 року до 3 років (бали)

Типи акцентуації	1Б група	2Б група	t	p
Гіпертимний	9,4 ± 1,8	13,5 ± 2,8	2,15	0,05
Застраглий	10,2 ± 2,1	11,3 ± 2,2	0,58	–
Емотивний	6,7 ± 1,5	7,5 ± 1,4	0,42	–
Педантичний	8,6 ± 2,1	10,6 ± 2,5	1,05	–
Тривожний	11,6 ± 2,2	11,3 ± 2,1	0,16	–
Циклотимний	13,9 ± 2,6	9,7 ± 1,8	2,21	0,05
Демонстративний	8,0 ± 1,7	12,5 ± 2,4	2,36	0,05
Збудливий	15,6 ± 2,5	11,7 ± 2,6	2,10	0,05
Дистимний	13,8 ± 2,3	9,0 ± 1,7	2,52	0,01
Екзальтований	4,7 ± 1,1	8,6 ± 2,0	2,10	0,05

У досліджуваних 1Б групи найбільш вираженими характерологічними рисами є: збудливість (15,6 ± 2,5 балів), циклотимність (13,9 ± 2,6 балів), дистимний (13,8 ± 2,3 балів), які досягли рівня акцентуації.

У досліджуваних 2Б групи це — гіпертимність (13,5 ± 2,8 балів) і демонстративність (12,5 ± 2,4 балів).

Також нами виявлені значні відмінності між показниками таких шкал: циклотимність ($p \leq 0,05$), збудливість ($p \leq 0,05$), дистимний ($p \leq 0,01$) — більш виражені у рятувальників; гіпертимність ($p \leq 0,05$), демонстративність ($p \leq 0,05$) й екзальтованість ($p \leq 0,05$) — більш виражені у інспекторів.

Отримані результати свідчать про те, що рятувальники відрізняються енергійністю, ініціативністю, дратівливістю, нетерпимістю до самостійності інших, агресивністю, схильністю до конфліктів з незначних приводів, песимістичністю, схильністю до субдепресивних станів. Зміна їх настрою носить циклічний характер, у період

спаду загострено сприймають неприємності, аж до аутоагресивних проявів.

Інспектори цієї групи відрізняються рухливістю, товариськістю, високою вербальною та невербальною активністю, самостійністю, схильністю до самоствердження, їм бракує почуття дистанції у відносинах з іншими. Схильні до удавання й навіть брехливості, якщо це необхідно для досягнення мети або підвищення статусу в очах оточуючих. Вони керуються прагненням до домінування, лідерства, потребою у визнанні, увазі до своєї персони, жадобі влади, похвалі. Вони демонструють високу пристосованість до людей, емоційну лабільність за відсутності глибоких прихильностей і почуттів, схильності до інтриг.

Таким чином, ми можемо констатувати, що на цьому етапі професіогенезу вже чітко виявляється вплив професійної діяльності на характерологічні, особистісні особливості досліджуваних. У цілому рятувальники здебільшого відрізняються прагненням до самостійності, незалежності, індивідуалізованості діяльності, прийняття відповідальності та суспільного визнання їхніх заслуг на тлі розвитку дистимних, тривожних станів. Інспектори більш емоційно лабільні, але при цьому й більш незрілі.

Ми вважаємо, що названі особливості пов'язані зі змістом діяльності, специфікою кризи (кризи професійного росту). З освоєнням професії особистість усе більше занурюється в професійне середовище. Діяльність здійснюється відносно стійкими й оптимальними для неї способами. Стабілізація професійної діяльності призводить до формування нової системи відносин особистості до навколишньої дійсності та самої себе. Ці зміни призводять до утворення нової соціальної ситуації, а сама професійна діяльність характеризується індивідуальними особистісними технологіями виконання. Це стадія первинної професіоналізації та становлення фахівця.

Провідними факторами професійного розвитку на цій стадії є стабілізація професійної діяльності й потреба в досягненнях. Вона переживається людиною як прагнення до успіху, до поліпшення досягнутого й постановки нових цілей. Вона стимулює пошук ситуа-

ції, умов, можливостей реалізації себе. Ця потреба сприяє особистісному та професійному зростанню.

Новоутвореннями цієї стадії є індивідуальний стиль діяльності, соціально-професійна активність і професійно важливі якості [93].

Однак тривале виконання однієї й тієї ж діяльності сприяє виникненню стереотипів. Людина починає дублювати одні й ті самі способи виконання діяльності, професійні навички автоматизуються. Кваліфіковане виконання діяльності перестає вимагати більших зусиль, може зникнути інтерес до роботи.

Емоційна насиченість діяльності ініціює розвиток втомленості та емоційного вигорання. Деструктивні зміни на стадії первинної професіоналізації в першу чергу стосуються підструктури професійної компетентності, породжуючи консервацію професійного досвіду. Спеціаліст дублює способи виконання діяльності незалежно від соціальної і професійної ситуації.

Тривала експлуатація одних і тих же професійно важливих якостей і професійно зумовлених психофізіологічних властивостей сприяє розвитку професійних деформацій і акцентуацій, що, власне, ми й спостерігаємо за результатами нашого дослідження.

Далі ми досліджували особливості особистості та рівень сформованості акцентуацій у працівників ДСНС України зі стажем роботи від 8 до 10 років.

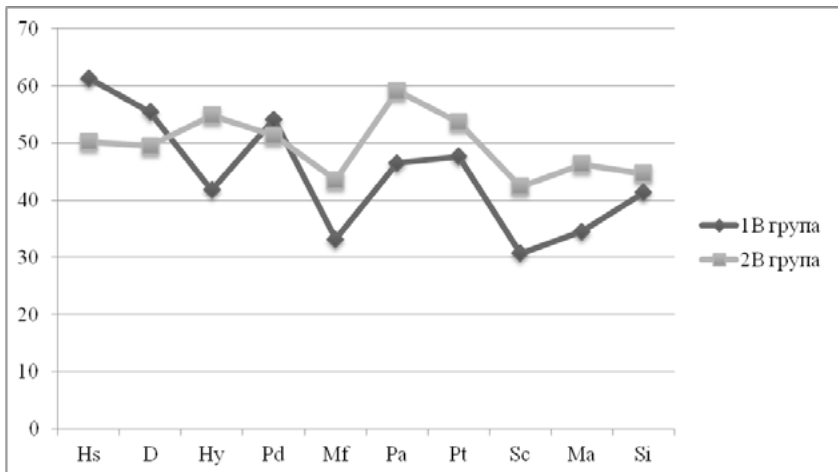
У досліджуваній групі 1В (рятувальники) спостерігається підвищення показників за шкалами: Нс (надконтроль) ($61,3 \pm 9,2$ балів), D (песимістичність) ($55,4 \pm 7,6$ балів) і Pd (імпульсивність) ($54,1 \pm 7,3$ балів) і зниження за шкалами: Sc (індивідуалістичність) ($30,7 \pm 5,2$ балів), Mf (мужність/жіночність) ($33,2 \pm 5,1$ балів) і Ma (оптимістичність) ($34,5 \pm 5,0$ балів).

У досліджуваній групі 2В (інспектори) спостерігається помірне підвищення профілю за шкалами: Pa (ригідність) ($59,1 \pm 8,4$ балів), Nu (емоційна лабільність) ($54,8 \pm 7,5$ балів), Pt (тривожність) ($53,6 \pm 7,8$ балів), Pd (імпульсивність) ($51,3 \pm 7,2$ балів) і Hs (надконтроль) ($50,2 \pm 7,7$ балів).

Таблиця 3.7

Показники базисних шкал СМДО у рятувальників та інспекторів зі
стажем роботи від 8 до 10 років (Т-бали)

Шкали	1В група	2В група	t	p
Hs	61,3 ± 9,2	50,2 ± 7,7	1,94	–
D	55,4 ± 7,6	49,5 ± 6,9	1,03	–
Hу	41,8 ± 6,5	54,8 ± 7,5	2,28	0,05
Pd	54,1 ± 7,3	51,3 ± 7,2	0,49	–
Mf	33,2 ± 5,1	43,5 ± 7,0	1,80	–
Pa	46,5 ± 7,2	59,1 ± 8,4	2,21	0,05
Pt	47,6 ± 6,6	53,6 ± 7,8	1,05	–
Sc	30,7 ± 5,2	42,4 ± 6,7	2,10	0,05
Ma	34,5 ± 5,0	46,3 ± 7,4	2,11	0,05
Si	41,3 ± 6,4	44,6 ± 7,1	0,58	–

Рис. 3.4. Показники шкал СМДО у досліджуваних 1В і 2В груп (Т-бали)

Тобто рятувальники зі стажем роботи від 8 до 10 років характеризуються такими якостями, як старанність, вміння підкорятися встановленому порядку й дотримуватися певних інструкцій і директив, акуратністю, вмінням стримувати властиві людські слабко-

сті, скупістю емоційних проявів, обережністю, обачністю. Їм власне суперечливе поєднання стриманості й драгітливості — змішаний тип реагування, властивий людям зі психосоматичною предрозпорцією, що виявляється постійною напругою, а гіперсоціальність настанов виглядає як «фасад», за яким ховається буркотливість, роздратування, повчальність. Стил мислення інертний, дещо догматичний, що спирається на існуючі загальноприйняті точки зору, позбавлений свободи, незалежності й розкутості. У міжособистісних відносинах — висока моральна вимогливість як до себе, так і до інших. Мудріше ставлення до життєвих проблем на протигагу безпечності й оптимізму молодості. Типово чоловічий стил статево-рольової поведінки, жорсткість характеру, відсутність сентиментальності. Зниження рівня оптимізму, життєлюбства й активності, можливе депресивне забарвлення настрою, суїцидальний ризик.

Відповідно, інспектори відзначаються стійкістю інтересів, завзятістю у відстоюванні власної думки, стеничністю настанов, активністю позиції, що посилюється при протидії зовнішніх сил, практичністю, тверезістю поглядів на життя, прагненням до опори на власний досвід, синтетичним складом розуму з вираженим тропізмом до системним побудов і конкретики. А також нестійкістю емоцій і конфліктним поєднанням різноспрямованих тенденцій: високий рівень вимог поєднується з потребою відчувати причетність до інтересів групи, егоїстичність — з альтруїстичними деклараціями, агресивність — з прагненням подобатися оточуючим. Їм притаманні невпевненість у стабільності ситуації, висока чутливість і підвладність середовищним впливам, підвищена чуйність до небезпеки, обережність, обачність.

Крім того, нами виявлені значні відмінності між показниками досліджуваних даних груп. Так, за шкалами Pa, Nu, Sc і Ma показники значимо вищі у досліджуваних 2В групи ($p \leq 0,05$, $p \leq 0,05$, $p \leq 0,05$, $p \leq 0,05$ відповідно). Це є свідченням того, що в процесі професійного розвитку, залежно від специфіки діяльності, формуються різні професійно зумовлені акцентуації особистості, зокрема

в рятувальників загострюються стеничні, іпохондричні, депресивні та конвенціональні риси.

Результати дослідження рівня вираженості акцентуацій характеру працівників ДСНС України показані в табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Показники акцентуацій характеру рятувальників та інспекторів зі стажем роботи від 8 до 10 років (бали)

Типи акцентуації	1В група	2В група	t	p
Гіпертимний	8,1 ± 1,6	10,3 ± 2,5	1,12	–
Застряглий	12,7 ± 2,5	14,8 ± 2,7	1,10	–
Емотивний	5,2 ± 1,1	7,3 ± 1,6	1,12	–
Педантичний	9,3 ± 2,2	11,2 ± 2,7	0,99	–
Тривожний	13,4 ± 2,7	12,1 ± 2,2	0,68	–
Циклотимний	14,1 ± 2,9	11,3 ± 2,0	1,47	–
Демонстративний	9,2 ± 2,2	13,3 ± 2,8	2,15	0,05
Збудливий	13,7 ± 2,8	12,6 ± 2,5	0,58	–
Дистимний	15,9 ± 2,2	10,4 ± 1,9	2,89	0,01
Екзальтований	5,1 ± 1,2	8,5 ± 2,4	1,79	–

У досліджуваній групі 1В (рятувальники) найбільш вираженими характерологічними рисами є: дистимний (15,9 ± 2,2 балів), циклотимність (14,1 ± 2,9 балів), збудливість (13,7 ± 2,8 балів), тривожність (13,4 ± 2,7 балів) і застрягання (12,7 ± 2,5 балів) — усі вони є акцентовані. У цілому можна говорити про переважання тривожно-недовірливих настроїв, знижений фон настрою, «застрягання» на афекті, емоційній ригідності, почуття обов'язку, високий рівень тривожності, швидке виснаження в міжособистісних стосунках.

У досліджуваній групі 2В (інспектори) акцентовані такі риси: застрягання (14,8 ± 2,7 балів), демонстративність (13,3 ± 2,8 балів), збудливість (12,6 ± 2,5 балів) і тривожність (12,1 ± 2,2 балів). У них у характерологічному «малюнку» спостерігаються принциповість, «непохитність», вимогливість, схильність уникати складнощів і від-

повідальності в професійному житті, дратівливість, побоювання з приводу можливих невдач, неприємностей.

Також ми виявили значущі відмінності між показниками досліджуваних за такими шкалами: демонстративність ($p \leq 0,05$) — значно вища в інспекторів, дистимний ($p \leq 0,01$) — значно вищий у рятувальників.

Таким чином, ми констатуємо наявність професійно зумовлених акцентуацій характеру цієї категорії працівників ДСНС України.

Цей етап професійного розвитку характеризується підвищенням кваліфікації, індивідуалізацією технологій виконання діяльності, виробленням власної професійної позиції, високою якістю і продуктивністю праці, що призводять до переходу особистості на другий рівень професіоналізації, на якому відбувається становлення професіонала.

На цій стадії професійна активність поступово стабілізується, рівень її прояву індивідуалізується і залежить від психологічних особливостей особистості. Але в цілому кожному працівникові притаманний свій стійкий і оптимальний рівень професійної активності.

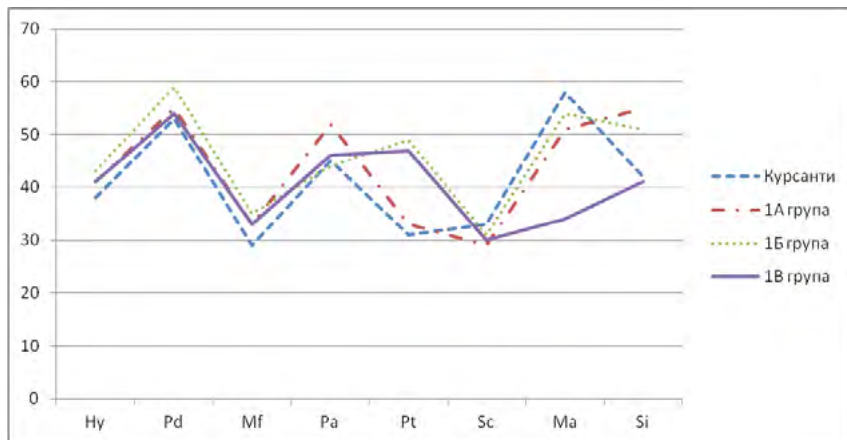
Новацією цієї стадії професійного становлення є висококваліфікована діяльність, професійний менталітет, ідентифікація з професійним співтовариством і наднормативна професійна активність.

Разом із тим на цій стадії зростає професійна втома, наростає відчуття одноманітності професійних буднів, актуалізується потреба «кимось стати». Такі негативні тенденції поглиблюються віковими психофізіологічними змінами. Як наслідок — розвиток деструктивних змін практично в усіх підструктурах суб'єкта діяльності. Вид деструктивних змін визначається на цій стадії суб'єктивною значимістю для особистості тих чи інших факторів.

Аналіз існуючих на сьогодні досліджень професійних деструкцій дозволяє зазначити, що самоконтроль, профілактичні методики, розвиток у собі якостей стійких до появи деструкцій є клю-

човим моментом професійної спроможності фахівця. Такі процеси взаємопов'язані та взаємозумовлені: прояви професійних деструкцій негативно позначаються, деформують освітній і трудовий процес фахівця, але чим більше його досвід у цьому питанні, а так само самоконтроль і саморефлексія, тим вищими є ймовірність корекції та роботи з професійними деструкції [24].

Динаміка розвитку акцентуацій особистості курсантів та рятувальників з різним стажем роботи представлена нами на рисунках 3.5, 3.6.

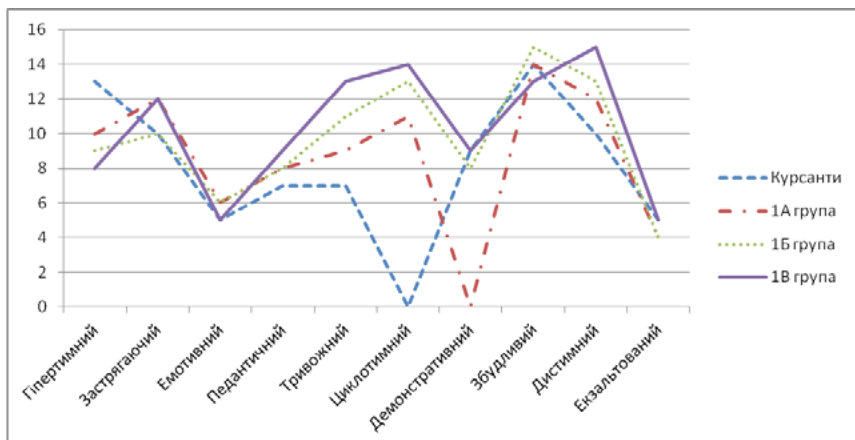

Рис. 3.5. Профілі СМДО курсантів та рятувальників з різним стажем роботи (Т-бали)

Аналіз динаміки розвитку акцентуацій особистості курсантів та рятувальників з різним стажем роботи за показниками методики СМДО дозволяє стверджувати, що із збільшенням стажу роботи найбільш суттєво змінюються показники за шкалою Pt — психастенії та шкалою Si — соціальної інтроверсії. Причому, психастенія збільшується у рятувальників по мірі набування професійного досвіду, а соціальна інтроверсія зменшується. Тобто, із збільшенням стажу роботи загострюються такі особливості характеру, як прагнення до самоствердження, підвищення власної значущості для оточуючих, домінування, потреба у незалежності, схильність керу-

вати іншими, критичність у відношенні до авторитетів та зовнішніх вказівок. Але, разом з цим, спостерігається прагнення уникнути невдачі, що суттєво впливає на поведінку, яка починає будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму можливість невдачі в результаті допущеної помилки або невірної вчинку. Тривога може проявлятися у відмові від діяльності в ситуаціях з непередбачуваним результатом та побудові системи правил, які обмежують можливості вибору в ситуації прийняття рішення. Принципи, якими починають керуватися рятувальники достатньо міцні, але вони не є конвенційними, а сформовані на основі власного особистого та професійного досвіду.

Рис. 3.6. Показники акцентуації особистості курсантів та рятувальників з різним стажем роботи (бали).

Аналіз динаміки розвитку акцентуацій особистості курсантів та рятувальників з різним стажем роботи за показниками методики Леонгарда-Шмішека показує загострення тривожних, циклотимічних та дистимних рис характеру рятувальників по мірі зростання стажу роботи. Збільшення тривожності впливає на здатність особистості брати на себе відповідальність у складних ситуаціях з непередбачуваним результатом, виникнення професійних страхів. Циклотимність викликає імпульсивні коливання настрою, які не

обумовлені зовнішніми обставинами. Виникає схильність до песимізму, швидкому емоційному виснаженню.

Таким чином, отримані дані дозволяють зробити наступні висновки. Тривала робота в підрозділах державної служби України з надзвичайних ситуацій привносить у психіку особистості працівника певні зміни, які безпосередньо пов'язані з характером професійної діяльності, модифікує індивідуально-типологічні характеристики, зокрема, розвиває деякі професійні акцентуації.

Оскільки мова йде про розвиток професійно зумовлених акцентуацій, можна чекати, що певний рівень деяких професійно зумовлених акцентуацій може позитивно впливати на успішність професійної діяльності рятувальників. Разом з тим є акцентуації, які при надмірній виразності впливають на ефективність професійної діяльності й стан особистості фахівця. Перевірці цього припущення присвячений наступний етап нашого дослідження.

3.2. Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників.

На наступному етапі дослідження всі опитані рятувальники були продіагностовані за показниками успішності виконання професійної діяльності за допомогою методу експертних оцінок. У результаті в кожній з досліджених груп були виділені досліджувані з високим, середнім і низьким рівнями успішності (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Показники рівня успішності діяльності у рятувальників з різним стажем роботи (%)

Рівень	Група 1А	Група 1Б	Група 1В
Високий	27,4	51,3	48,3
Середній	55,6	32,8	44,1
Низький	17,0	15,9	7,6

Отримані результати свідчать про те, що найбільшій успішності у виконанні професійних обов'язків досягають рятувальники зі

стажем роботи від 1 року до 3 років. У цьому періоді професіогенезу настає стабілізація професійної ситуації, формуються нові професійні цінності, зміна професійної позиції, часто виникає наднормова активність і прагнення до освоєння інноваційних способів виконання діяльності.

Відповідно до предмету дослідження ми провели кореляційний аналіз успішності діяльності й акцентуацій особистості, результати якого представлені в таблицях 3.10, 3.11.

Таблиця 3.10

Показники взаємозв'язку успішності діяльності та базисних шкал СМДО у рятувальників (бали)

Шкали СМДО	Показник успішності
Іпохондрії (Hs)	- 0,33
Депресії (D)	- 0,41
Істерії (Hy)	- 0,37
Психопатії (Pd)	0,28
Мужності/жіночності (Mf)	0,15
Параної (Pa)	0,19
Психастенії (Pt)	- 0,46
Шизофренії (Sc)	0,07
Гіпоманії (Ma)	0,56
Соціальної інтроверсії (Si)	- 0,14

Отримані результати свідчать, що успішність виконання професійної діяльності рятувальників позитивно корелює з психопатією (Pd) ($p \leq 0,05$ за критерієм Пірсона) і гіпоманією (Ma) ($p \leq 0,01$); негативно — з тугою (Hs) ($p \leq 0,05$), депресією (D) ($p \leq 0,01$), істерією (Hy) ($p \leq 0,05$), психастенією (Pt) ($p \leq 0,01$).

Успішність діяльності позитивно корелює з гіпертимністю ($p \leq 0,01$); негативно — з емотивністю ($p \leq 0,05$), тривожністю ($p \leq 0,01$), дистимністю ($p \leq 0,05$) і екзальтованістю ($p \leq 0,01$).

Таким чином, нами були визначені типи акцентуацій, що як позитивно, так і негативно впливають на виконання професійних завдань.

Таблиця 3.11

Показники взаємозв'язку успішності діяльності і акцентуацій характеру у рятувальників (бали)

Типи акцентуацій	Показник успішності
Гіпертимний	0,47
Застрагаючий	0,08
Емотивний	- 0,34
Педантичний	0,15
Тривожний	- 0,41
Циклотимний	0,22
Демонстративний	- 0,19
Збудливий	0,16
Дистимний	- 0,39
Екзальтований	- 0,52

Далі ми розділили досліджуваних на дві групи за ступенем вираженості «позитивних» і «негативних» професійно зумовлених акцентуацій для того, щоб проаналізувати їхній вплив на адаптивність, ступінь травматизації і кризові стани особистості рятувальників. У 1-шу групу ввійшли досліджувані з переважаючими «позитивними» акцентуаціями та мінімальним ступенем вираженості «негативних» (у кількості 65 осіб), у 2-гу, відповідно, — з максимальним ступенем вираженості «негативних» і мінімальної — «позитивних» (у кількості 48 осіб).

Таблиця 3.12

Показники адаптивності рятувальників залежно від представленості професійно зумовлених акцентуацій (стіни)

Шкали	1-ша група	2-га група	t	p
Нервово-психічна стійкість	7,5	4,2	3,25	0,01
Комунікативні здібності	6,5	5,1	1,47	–
Моральна нормативність	5,7	5,0	0,74	–
Особистісний адаптаційний потенціал	6,6	4,7	2,10	0,05

Результати дослідження адаптивності особистості рятувальників з різним ступенем вираженості професійно зумовлених акцентуацій показали, що в групі досліджуваних з переважанням «позитивних» акцентуацій значимо вищими виявилися показники нервово-психічної стійкості ($p \leq 0,01$ за критерієм Стьюдента) й особистісного адаптаційного потенціалу, тобто інтегративного показника адаптивності особистості, ($p \leq 0,05$). Це вказує на високий рівень нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції, адекватність самооцінки та реалістичність сприйняття дійсності, а також на розвинену здатність до адаптації в різних умовах, здатність адекватно орієнтуватися в ситуації, виробляти стратегію своєї поведінки.

Деадаптація, як правило, проявляється у вигляді труднощів у роботі, у міжособистісних контактах, у різних нервово-психічних розладах. Одним з механізмів виникнення процесу деадаптації є акцентуація характеру, яка виникає в умовах суперечливих вимог до професіонала — коли одна вимога виключає інше. Такі суперечливі ситуації породжують необхідність використання деяких форм психологічного захисту, що часто призводить до формування професійно зумовлених акцентуацій. Суб'єктивно стан деадаптації переживається у вигляді підвищеної тривожності, негативних емоцій, депресивного стану, підвищеної стомлюваності тощо.

За умови успішної адаптації спостерігається тенденція до компенсації акцентуації, а професійна деадаптація значно посилює рівень їхньої вираженості і призводить до професійної деструкції особистості.

Аналіз значень опитувальника, що відносяться до ПТСР, виявив наступне. За шкалою «А», що вказує на переживання події психічної травми, у співробітників 1-ї та 2-ї груп на момент діагностики окремі симптоми (більше 50 Т-балів) були виявлені: у 1-й групі — у 31%, а в 2 — у 52% досліджуваних.

За шкалою «В» (повторне переживання травми — «вторгнення») у співробітників 1-ї та 2-ї груп окремі симптоми були виявлені приблизно в половині випадків (53% і 58%, відповідно). При

цьому повторне переживання події травми (фактор В) не було тісно пов'язане з фактором події травми (фактор А). Так, одночасне присутність (понад 50 Т-балів) окремих симптомів травми й повторного переживання травми (фактор А і В) в 1-й групі була виявлена лише в 9%, а в 2-й групі в 39% досліджуваних.

Таблиця 3.13

Показники вираженості симптомів посттравматичних порушень у рятувальників з різними професійно зумовленими акцентуаціями (бали)

Субшкала		1-ша група	2-га група	t	p
Агравація		49,3 ± 2,1	51,0 ± 1,9	0,9	–
Дисимуляція		49,5 ± 2,8	47,6 ± 1,9	1,0	–
ПТСР	А (подія травми)	47,3 ± 1,2	50,1 ± 1,3	1,5	–
	В (повторне переживання травми)	49,3 ± 2,0	50,8 ± 1,7	0,8	–
	С (симптоми «уникнення»)	51,3 ± 2,6	51,9 ± 1,8	0,3	–
	Д (симптоми «гіперактивності»)	51,6 ± 2,7	50,3 ± 1,6	0,7	–
	Ф (дистрес і дезадаптація)	52,4 ± 2,3	51,0 ± 1,7	0,7	–
ГСР	a (подія травми)	47,3 ± 1,2	50,1 ± 1,3	1,5	–
	b (дисоціативні симптоми)	47,9 ± 1,9	55,3 ± 2,1	3,9	0,01
	c (повторне переживання травми)	34,8 ± 1,3	40,0 ± 1,5	2,7	0,01
	d (симптоми «уникнення»)	50,9 ± 2,4	54,6 ± 1,9	1,9	–
	e (симптоми «гіперактивності»)	20,5 ± 0,8	21,8 ± 0,7	0,7	–
	f (дистрес і дезадаптація)	51,7 ± 2,3	49,8 ± 1,4	1,0	–
ПТСР		44,1 ± 2,2	44,4 ± 1,5	0,2	–
ГСР		33,8 ± 1,6	37,9 ± 1,3	2,2	0,05
Депресія		48,2 ± 2,1	46,1 ± 1,5	1,1	–
Загальний показник		39,1 ± 0,8	41,3 ± 1,3	1,2	–

Подібна закономірність не поширювалася на фактор «уникнення». У досліджуваних обох груп за шкалою «3» (симптоми «уник-

нення») спостерігалися середні значення та були виявлені: у 1-й групі — у 53% працівників, а в 2-й — у 58%. Інші ж співробітники, навіть після неодноразової участі в надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із реальною загрозою фізичної цілісності, не намагалися уникати розмов, що нагадують про перенесені психічні травми.

Порівняльний аналіз значень за шкалою «D» (симптоми гіперактивації) показав, що співробітники 1-ї групи дещо частіше, ніж співробітники 2-ї групи виявляли дратівливість, запальність, а іноді й неадекватну вербальну та фізичну агресію; частіше ставали учасниками різних ексцесів.

За шкалою «F» (дистрес і дезадаптація) в обох досліджуваних групах спостерігався середній рівень вираженості показників, але у співробітників 1-ї групи були дещо вищі значення, що пояснюється проявами соціальної дезадаптації. Стан соціальної дезадаптації в співробітників цієї групи супроводжувався дратівливістю, втомою, млявістю та ін.

Аналіз значень шкал опитувальника показав, що на момент діагностики були виявлені окремі симптоми ГСР (подія травми): у 1-й групі — у 31% досліджуваних, а у 2 — у всіх досліджуваних. Зі збільшенням тривалості знаходження в екстремальних умовах у рятувальників підвищувався ризик появи психоемоційних порушень.

Переважно, виражені відмінності між досліджуваними 1-ї і 2-ї груп були виявлені в значеннях шкал «b» (дисоціативні симптоми) і «c» (повторне переживання травми — «вторгнення»). Докладний аналіз змінності показників цих шкал виявив їхню значимість при формуванні ПТСР та ГСР.

Найбільш високі показники шкали «b» були у досліджуваних 2-ї групи ($p \leq 0,01$). Показники цієї шкали є критерієм, який свідчить про стан досліджуваного що пережив психічну травму, так і визначають вибір моделі подальшої корекції психічного стану. При дисоціативних станах спостерігаються переживання травматичної ситуації, приступи тривоги, рудиментарні ілюзії та галюцинації, транзиторні зниження пам'яті, порушення зосередження та контролю

мотивів. До таких станів належать: суб'єктивне відчуття емоційної залежності, «притуплення» або відсутності емоційного реагування; звуження свідомості про навколишній світ («сплутаність»); дереалізація; деперсоналізація; дисоціативна амнезія (нездатність згадати який-небудь важливий аспект психотравмуючої події).

Дисоціація, як і заперечення та відстороненість, може бути спробою створення рятувальниками психологічного захисту від нестерпних переживань. У свою чергу подібні примітивні механізми захисту суттєво збіднюють їхню когнітивну сферу, що виявляється в жорсткому взаємозв'язку особистісних смислів досліджуваних. Суб'єкт, що має таку систему конструктів, виділяє дуже мало властивостей, ознак, якостей у предметів, людей і явищ навколишнього світу. Його уявлення ніби злиті між собою й часто зводяться до одного оціночного конструкту — усе те, що пов'язане зі стереотипізацією та деформацією сприйняття, когнітивним дисонансом, наслідком переживання почуття страху, невідновлюваності людських втрат.

Виявлені відмінності за шкалою «b» (дисоціативні симптоми) в досліджуваних групах свідчать про деяку інтелектуальну регресію досліджуваних, а також про обмеженість системи мотивів і вказують на егоцентричну спрямованість, що проявляється в дисоціаціях у співвідношенні, переоцінці доброго та недооцінці поганого тощо.

Поява дисоціативної симптоматики пов'язана з тим, що організм «створює» навколишнє середовище залежно від своїх потреб та очікувань. В екстремальних ситуаціях людина існує наче на двох взаємовиключних рівнях. З одного боку, вона повинна бути частиною об'єктивного світу, у якому її «Я» змушене пристосовуватися до зовнішньої реальності. Це рівень екстравертивної свідомості, перцептивних функцій і прийняття рішень. З другого — він занурюється в суб'єктивний світ змінених станів свідомості, де виключений будь-який зв'язок із зовнішньою дійсністю. Виявлений процес стимулює зростання негативних емоційних переживань, а також згодом знижує здатність відновити спогади важливих аспектів травми

(психогенна амнезія), повторювані та нав'язливі відтворення негативних відчуттів, пов'язаних з минулими подіями, неусвідомлювані спалахи агресії.

Фактор «с» (повторне переживання травми — «вторгнення») виявлений у кожного третього працівника 1-ї групи й кожного четвертого у 2-й (понад 50 Т-балів). Досліджувані 2-ї групи мають достовірно вищі показники за цією шкалою ($p \leq 0,01$), що, ймовірно, пояснюється специфічним набором акцентуацій.

На середньому рівні значущості в обох групах перебували показники субшкали «d» (симптоми «уникнення»), причому в 2-ї групі ці значення були вищими. В обох групах показники шкали «e» (симптоми гіперактивації) були низькими та свідчили про відсутність виражених симптомів на момент діагностики. За субшкалою «f» (дистрес і дезадаптація) більш високі показники були у респондентів 1-ї групи.

У цілому, аналіз зустрічальності ПТСР і ГСР за опитувальником травматичного стресу показав, що клінічно виражені показники ПТСР у 1-ї групі були у 3% обстежуваних, а в 2-й їх не було. У цілому ж, окремі симптоми ПТСР (50–65 — Т-балів) спостерігалися в 40% співробітників 1-ї групи й у 25% співробітників 2-ї групи. Симптоми ГСР (50–65 — Т-балів) виявлені у 6% співробітників 2-ї групи й у 3% — першої. Прояв симптоматики ПТСР і ГСР пов'язаний з підвищенням тривожності й униканням соціальних контактів

Виявлені особливості травматичного стресу у досліджуваних вказують на необхідність постійного психологічного супроводу їхньої діяльності. Симптоматика дисоціацій відіграє провідну роль при формуванні загальних симптомів ГСР та ПТСР. Вона, як і генералізація страхів, гніву, постійного програвання травми, є слабко адаптивним видом подолання психічної травми. Побудова корекційних заходів повинна ґрунтуватися, насамперед, на роботі саме з цією категорією симптомів.

Ще одним показником, який за гіпотезою нашого дослідження відрізняється у рятувальників з різними професійно зумовленими

акцентуаціями, була ймовірність переживання ними духовної кризи. Показники компонентів духовної кризи досліджуваних показані в таблиці 3.14.

Таблиця 3.14

Показники компонентів духовної кризи рятувальників з різними професійно зумовленими акцентуаціями (бали)

Категорія	минуле		теперішнє		майбутнє	
	1 гр.	2 гр.	1 гр.	2 гр.	1 гр.	2 гр.
незадоволеність	2,8 ± 0,5	4,7 ± 1,1	2,1 ± 0,4	3,3 ± 0,7	1,6 ± 0,5	3,9 ± 1,0
самотність	0,6 ± 0,07	1,5 ± 0,3	1,1 ± 0,4	2,6 ± 1,2	0,4 ± 0,05	3,1 ± 0,9
свобода	1,5 ± 0,6	0,9 ± 0,1	2,7 ± 1,1	1,5 ± 0,6	4,2 ± 1,8	3,8 ± 1,1
гріх	0,7 ± 0,03	2,3 ± 1,0	2,8 ± 0,7	4,1 ± 1,3	1,6 ± 0,5	1,4 ± 0,7
страждання	1,4 ± 0,5	2,7 ± 1,1	2,5 ± 1,2	3,7 ± 1,5	0,6 ± 0,02	1,2 ± 0,6
відповідальність	3,1 ± 1,6	4,5 ± 2,2	4,3 ± 1,8	5,2 ± 2,3	2,1 ± 0,8	1,7 ± 0,8
страх смерті	0,6 ± 0,03	2,5 ± 1,1	3,1 ± 1,5	3,8 ± 1,2	2,2 ± 1,1	1,5 ± 0,7
безглуздість	2,4 ± 0,7	1,7 ± 0,5	2,1 ± 1,0	3,9 ± 1,7	1,9 ± 0,6	1,2 ± 0,5

Далі нами розраховувалися два показника:

1) ймовірність духовної кризи (ДК): в 1 групі цей показник дорівнює 33,61 бала, у 2 групі — 46,32 бала (відмінності значимі на рівні $p \leq 0,01$ за критерієм Стьюдента)

2) напруженість екзистенціального вакууму (ЕВ): в 1 групі — 35,89 балів, 2 група — 43,78 бала (відмінності значимі на рівні $p \leq 0,05$)

Потім визначалася тенденція духовної кризи. Для цього розраховувалися часові коефіцієнти для кожного часового виміру:

К п (1 група) = 27,29 балів.

К п (2 група) = 43,33 бала.

К н (1 група) = 43,13 бала.

К н (2 група) = 58,54 балів.

К м (1 група) = 30,42 балів.

К м (2 група) = 37,08 балів.

Послідовне порівняння цих показників дає наступні тенденції:

для 1 групи $K_{п} < K_{н} > K_{м}$; для 2 групи $K_{п} < K_{н} > K_{м}$. Тенденції обох груп відносяться до пікової, що вказує на наявність актуальної духовної кризи у досліджуваних обох групах. Однак слід зазначити, що істотно різняться інтенсивність переживання кризи. В 1 групі вона значно нижче, ніж у другій. Відповідно, прогноз більш сприятливий для досліджуваних 1 групи.

Більшість психологів, які займалися кризовою психологією, як вітчизняних (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.Ф. Васильюк, С.Л. Рубінштейн та ін.), так і зарубіжні (Р. Ассаджиолі, Т. і Е. Йоманс, К. і С. Гроф, Д. Тайарст, К.Г. Юнг, Дж. Якобсон та ін.), вважають кризу передумовою найважливіших особистісних змін, які можуть бути як позитивними (конструктивними, творчими, інегруючими), так і негативними (деструктивними, руйнівними, розділяючими).

У дослідженнях виявлено, що наявність духовної кризи ($r = 0,332$) і екзистенціального вакууму ($r = 0,235$) корелює з низькою задоволеністю професійною діяльністю ($p < 0,01$) [27].

Кризові стани — період індивідуально-психологічної уразливості особистості, який залежить від її ієрархії цінностей, тих значень, які вона надає різним життєвим явищам. У деяких людей елементи моральної свідомості можуть бути не збалансовані, і окремі моральні категорії набувають статусу над цінності, в результаті чого утворюються моральні акцентуації особистості.

Акцентуації підвищують можливість психічних травм і відхиляється від норми поведінки в період криз. Вони обумовлюють підвищену вразливість особистості щодо певного роду впливів, адресованих, так званого, «місця найменшого опору» даного типу поведінки.

Таким чином, типові розлади поведінки обумовлені і посилені характерними для кожного психологічного типу акцентуаціями. Функціональна природа — психологічний тип, дає нам відповідь на запитання про те, що впливає на включення «слабкої ланки» особистості в момент переживання кризи розвитку.

Моральні акцентуації можуть привести до страху, агресії і депресій, так як вони представляють психосоціальні норми, через які виникають багаторічні мікротравмуючі проблеми.

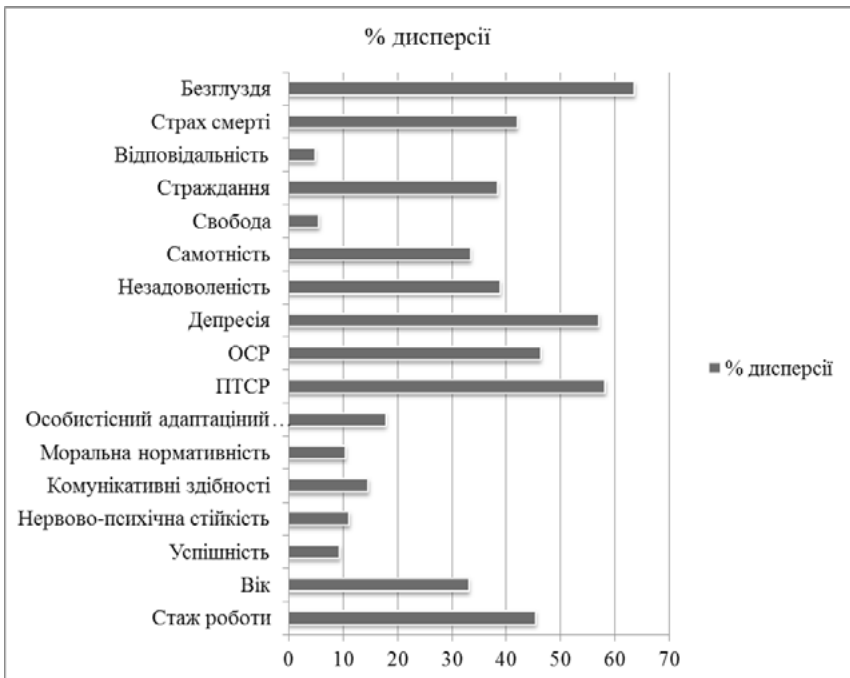
Таким чином, на психотравмуючі обставини, при духовній кризі, особистість реагує захисною перебудовою своїх установок. Суб'єктивна система її цінностей подається на нейтралізацію психотравмуючого. У процесі такого психологічного захисту відбувається перебудова особистісних відносин. У цьому випадку проблема, конфлікт, стрес, криза сприймаються як загроза особистісного благополуччя, що раніше склалася цілісність; весь психологічний апарат намагається захиститися від таких ситуацій.

Хронізація кризи характерна для людей з вираженою акцентуацією характеру і незрілим світоглядом.

На наступному етапі дослідження нами було проведено дисперсійний аналіз, метою якого є виявлення варіативності, обумовленої дією кожного з досліджених факторів (стаж, вік, успішність і т.д.) на розвиток професійно обумовлених акцентуацій особистості і виключення ситуативної варіативності. Це дозволить нам розробити практичні рекомендації для оптимізації професійного психологічного відбору рятувальників.

Було виявлено основні фактори, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників (в порядку убутання) (Рис. 3.7):

1. Безглуздість (63,7%)
2. ПТСР (58,3%)
3. Депресія (57,1%)
4. ГСР (46,4%)
5. Стаж роботи (45,5%)
6. Страх смерті (42,1%)
7. Незадоволеність (39,0%)
8. Страждання (38,5%)
9. Самотність (33,5%)
10. Вік (33,2).

Рис. 3.7. Розподіл ступеня детермінантності «негативних» професійно зумовлених акцентуацій рятувальників (%).

Всі виділені фактори можна об'єднати в три групи: 1 — професійна психічна травматизація; 2 — порушення ціннісно-сислової сфери; 3 — порушення адаптаційних процесів, що відбуваються в професійній діяльності.

Таким чином, проведене дослідження деяких психологічних особливостей рятувальників з наявністю конструктивних та деструктивних професійно зумовлених акцентуацій показало, що успішність професійної діяльності тісно пов'язана з вираженістю таких рис характеру, як активна життєва позиція, відсутність страхів, схильність до ризику, вміння створювати власні норми та правила, певна незалежність при прийнятті рішень у відповідальних та складних ситуаціях, комунікабельність, реалістичність, висока пристосованість, гнучкість у перебудові стереотипів та жорстких схем

поведінки. Рятувальники, яким притаманні саме такі риси характеру відрізняються високим рівнем нервово-психічної стійкості та адаптаційного потенціалу. Ризик розвитку в них симптомів ПТСР та духовної кризи достатньо незначний. Тобто «позитивні», конструктивні акцентуації виступають певним ресурсом, який сприяє ефективності діяльності та перешкоджає появі професійних деформацій та деструкцій.

3.3. Практичні рекомендації щодо психологічного супроводження працівників ДСНС України з професійно зумовленими акцентуаціями.

Представлене нами вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, процесів розвитку професійних акцентуацій має прогностичне значення щодо професійної діяльності і являє собою ті опорні дані, з урахуванням яких можливо пророкування подальшого розвитку особистості та шляхи його корекції.

В процес психологічного супроводу діяльності рятувальників слід враховувати наявність акцентуацій. Це вкаже на вразливі місця в характері, що дозволить передбачити труднощі в адаптації до професійного середовища, виникнення міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів, професійних деформацій і деструкцій.

Розробка рекомендацій по психологічному відборі заснована на послідовному вивченні строго певного комплексу питань з метою обґрунтування методичних прийомів і критеріїв оцінки професійної придатності.

Основними вихідними передумовами для вирішення завдань психологічного відбору є, з одного боку, наявність індивідуальних відмінностей в стані професійно значущих якостей особистості, а з іншого — існування зв'язку між успішністю навчання або професійної діяльності і характером цих індивідуальних відмінностей.

При відборі для роботи в екстремальних умовах використовуються параметри, що характеризують стійкість, тривалість виконання роботи на необхідному рівні в даних умовах і т.д.

Методичні підходи до оцінки професійних здібностей значною мірою визначаються сучасними поглядами на необхідність вивчення людини з позицій категорії суб'єкта діяльності. Використання такого підходу обумовлюється тим, що тільки включення особистості в систему суспільних і виробничих відносин і перетворення її на суб'єкт діяльності забезпечують синтез психологічних вимог діяльності і можливостей, прагнень, здібностей, активності особистості. З позиції включення особистості в діяльність вивчення суб'єкта повинно передбачати як оцінку досить стійких, сформованих і необхідних для здійснення діяльності якостей особистості, так і врахування можливого перетворення цих якостей в динаміці професійного навчання і праці, а також у зв'язку зі змінами вимог діяльності.

Відображення особистісних якостей в діяльності проявляється в їх включенні в механізми регуляції трудового процесу на різних рівнях (сенсорно-перцептивному, уявлення, словесно-мисловому). Вони забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, компенсацію недостатнього прояву деяких процесів, мобілізацію операціональних функцій, реалізацію планів і стратегій поведінки і т.д. Природно, що неадекватна особистісна мобілізація, порушення в особистісній сфері та інші невідповідності прояви особистості в конкретних умовах діяльності створюють труднощі в її реалізації, викликають порушення працездатності і зниження ефективності і надійності суб'єкта діяльності.

Людина здатна до певної міри протидіяти впливу на нього несприятливих факторів, адаптуючись до такого впливу або компенсуючи його. У цьому чималю роль відіграють особистісні особливості людини, його емоційно-вольові, характерологічні та інші якості.

Зазначені механізми психічної регуляції забезпечують стійкість, стабільність процесів перетворення інформації в тій мірі, яка визначається інтенсивністю і тривалістю несприятливих, екстремальних впливів, а також вихідним станом психічних функцій людини.

Оцінка особистісних особливостей є одним з ефективних шляхом виявлення осіб, які за особливостями свого характеру, темпераменту і домінуючим психічним станом найбільш професійно надійні і придатні.

Безперечно, що значення конкретних психологічних особливостей людини в регуляції процесів діяльності визначається багатьма факторами і, перш за все, характером діяльності, її вимог до особистості фахівця, до його функціональних можливостей (ресурсів) і до критеріїв ефективності і надійності діяльності, а також сукупністю індивідуальних рис, якостей суб'єкта діяльності, їх індивідуальної своєрідності і неповторності на рівні розвитку, ступеня актуалізованості, взаємної компенсації і т.п. Можна припустити, що деякі з цих психологічних якостей виступають і призводять до прояву високих або низьких профпридатностей, інші — як активаційні, стимулюючі якості, що формують певний стиль і організацію діяльності, а треті якості безпосередньо регулюють, визначають характер конкретних дій, їх нормативні або помилкові прояви.

З метою підвищення ефективності діяльності при відборі слід орієнтуватися на прояв ряду акцентуацій, так як характеристики даних типів можуть виступати професійно важливими якостями особистості, а також ефективно здійснювати процеси розстановки, ротації кадрів.

Згідно Наказу від 23.02.2004 № 89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб» до Переліку методик, Які використовують для відбору кандидатів на навчання у ВНЗ та службу у аварійно (пожежно) -рятувальні підрозділи, не включене діагностичні методи, спрямовані на дослідження особливо акцентуацій особистості. Ми вважаємо доцільним такі методи використовувати, бо проведене нами дослідження переконливо доводить необхідність врахування цих особливостей впродовж всієї професійної біографії фахівців.

Дані нашого дослідження показують, що успішний рятувальник повинен мати:

- за методикою ММРІ низькі показники наступних шкал: «іпохондрія», «депресія», «істерія», «психастенія»;
- за методикою Леонгарда-Шмішека низькі показники шкал: «емотивність», «тривожність», «дистимічність», «екзальтованість».

Професійними протипоказаннями до підготовки за фахом «начальник караулу державної пожежно-рятувальної частини» є високі та середньо-високі показники за цими шкалами.

Професійна діяльність, успішність її виконання визначається набором професійно важливих якостей, окремі з яких поступово трансформуються в професійно небажані якості і першими «під удар» потрапляють акцентуації.

Професійне психологічне супроводження курсантів у процесі професійної підготовки у навчальних закладах та рятувальників у ході службової діяльності являє собою комплекс психолого-педагогічних й організаційних заходів, які проводяться фахівцями-психологами у взаємодії з командирами підрозділів, викладачами, офіцерами відділу з виховної роботи та медичними фахівцями з метою підвищення ефективності професійної підготовки та діяльності.

У ході дослідження була цільова розроблена програма з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки, що передбачає три функціональних напрямки: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний.

Діагностичний напрямок пов'язаний із комплексним вивченням та оцінкою індивідуально-психологічних якостей фахівців і включає:

- внесення результатів професійного психологічного відбору в карту психологічного супроводження курсанта або фахівця;
- поглиблене вивчення курсанта або фахівця;
- діагностику причин відставання у навчальній підготовці, акцентуацій, труднощів професійної адаптації та проблем, які виникають при виконанні функціональних обов'язків тощо;
- оцінку психологічної сумісності курсантів або фахівців у підрозділі;

– оцінку ефективності професійного психологічного відбору за підсумками професійної підготовки або успішності діяльності.

Психопрофілактичний напрямок базується на наступних принципах:

- доповнення загальних прийомів адаптації творчими персоналізованими стратегіями, заснованими на знанні закономірностей динаміки відносин між людиною, професією і суспільством;
- формування вміння приймати сферу своєї праці не тільки як засіб заробітку, а й як власну долю, зняття комплексу безсилля змінити стан справ на краще;
- подолання внутрішніх комплексів, конфліктів і усунення психологічних бар'єрів в просуванні по службі;
- розгляд кризи професійного шляху особистості як стимулів для перетворення ціннісних орієнтирів і психологічних підстав всієї системи її відносин з професією і суспільством.

Для досягнення результату використовуються наступні стратегії:

- для успішних професіоналів — психологічна підтримка, спрямована на підвищення статусу і просування в кар'єрі;
- для успішних в професії, але які переживають будь-які життєві кризи — антикризова підтримка, психокорекція життєвих або професійних установок, психотренінг, спрямований на підвищення впевненості в собі;
- для професіоналів-невдах, які переживають кризу в професійній кар'єрі, але є прихильниками своєї професії, — стратегія розширення суб'єктивного професійного простору можливої самореалізації;
- для професіоналів, схильних змінити професію, — допомога в прийнятті рішення і вторинна профорієнтація.
- для професіоналів на завершальному етапі кар'єри — психологічна підготовка до згоди на часткову зайнятість і перехід на пенсію.
- для професіоналів, які змушені піти з причин, не пов'язаних з якістю їх роботи — формування сросостійкості і раціоналізації ситуації.

Для всіх перерахованих стратегій конкретні тактики і методи здійснення психологічної підтримки — різні, як і її цілі, прив'язані до ситуації:

Блок-схема позиціонування професіонала в системі індивідуально-професійних, інструментально-професійних і соціально-професійних ідентифікацій, — яка дозволяє визначити його актуальний стан (Я сьогодні) за такими трьома шкалами: А — шкала професіогенеза (вчора-сьогодні-завтра); Б — шкала компетенції; В — шкала соціальної відповідальності. Використовується для встановлення довірчого контакту з професіоналом, коли потрібно попереднє визначення його ідентифікаційного статусу, передісторії становлення і перспектив професійного зростання.

Методика відповідності бажаного і дійсного носить одночасно проєктивний і коригуючий характер: відповіді на поставлені питання дозволяють встановити через оцінку відповідності / невідповідності ідентифікації позиції по відношенню до своєї і інших професій, а також стимулюють респондента на роздуми про його подальшу професійну долі. Розбіжність очікуваного і реального- головна причина внутрішнього конфлікту і невдоволення роботою, життям і близькими людьми.

Діагностика ідентифікаційного типу професіонала. Це один з аспектів фундаментальної проблеми профпридатності, як на етапі первинного прилучення до професії, так і вже діючих професіоналів, з тим чи іншим досвідом роботи, — з метою превентивного і ретроспективного відбору / відсіву ментально придатних і непридатних осіб по стійким інваріантним ознаками ідентичності і маргіналізму.

Виявлення діючих і потенційних «ідентичних», «маргінальних» і «масових» професійних суб'єктів за характерними ознаками ідентичності проводиться за шкалою ідентичність / маргіналізм [Єрмолаєва Е.П.]. Якщо ознаки маргіналізму ще не стали стійкими атрибутами особистості, проводиться психологічна корекція.

Корекційний напрямок професійно-психологічного супроводження передбачає:

- надання рекомендацій командирам підрозділів з комплектування груп з урахуванням психологічної сумісності, зокрема — акцентуацій характеру;
- розробку прийомів розвинення та психологічної корекції професійно важливих якостей з урахуванням даних професійного відбору та психодіагностичного вивчення. При цьому використовуються методи саморегуляції психічних станів, спеціальні вправи для розвитку пам'яті, уваги, образного мислення, раціональних способів роботи з інформацією, прийоми з формування спеціальних здібностей, ділові ігри, а також проблемні ситуації та прийоми їх оптимального вирішення.
- навчання викладачів, командирів підрозділів методикам індивідуального підходу до фахівців, психологічного аналізу поведінки людини в критичних ситуаціях, психології управління людьми та ін.;
- використання психологічних критеріїв при виконанні нормативів, розробка та впровадження в програму навчання занять, що моделюють діяльність в екстремальних умовах, проблемних ситуацій з поступовим зростанням складності вправ;
- проведення консультацій з питань, які вимагають участі фахівця-психолога.

У силу неможливості охопити всі перераховані вище напрямки, ми, в рамках даної роботи, обмежилися в основному діагностичним та психопрофілактичним напрямками, пов'язаними з комплексним вивченням індивідуально-психологічних особливостей курсантів та фахівців з різним стажем роботи та багато в чому детермінуючому діяльність за корекційним напрямком професійно-психологічного супроводження.

Психокорекційні заходи, спрямовані на акцентуантів, не повинні мати на меті згладжування акцентуованої риси. Основний упор робиться на усвідомлення акцентуантів специфічних особливос-

тей свого характеру, ситуацій і відносин, в яких він відчуває себе найбільш вразливим, і власних дій, які до цієї уразливості призводять. Усвідомлення збільшує широту і гнучкість сприйняття зазначених ситуацій та себе в цих ситуаціях. З'являються нові способи аналізу ситуації, і підвищується ймовірність формування нових способів дій.

Конкретні дії, за допомогою яких досягається усвідомлення, можуть бути наступні:

- апеляцію до логіки, розуму. Вона проводиться в режимі індивідуальних бесід, під час яких у ненав'язливій формі, із залученням прикладів з життя інших акцентуантів роз'яснюються причини його вчинків, полемик, сильні і слабкі сторони характеру. В ході бесіди психолог прагне підвести його до певного рішення. Тут може бути два варіанти. Або акцентуантів поступово підводять до правильного рішення, щоб у нього склалося враження, що таке рішення він прийняв сам, або правильному контакті і довірі психолог, використовуючи елементи навіювання, пропонує це рішення.
- групові методи психокорекції також націлені на усвідомлення власних якостей, але використовують для цього опосередкований вплив через думку групи і закономірності міжособистісної взаємодії в групі. Для групових дискусій важливий вибір теми. Вона повинна відповідати інтересам учасників і стосуватися особливостей їхнього характеру. Корисно буває обговорювати такі теми: контакти з оточуючими людьми, взаємини з колегами і членами сім'ї, особистий життєвий успіх. На заключному етапі відбувається взаємна корекція оцінок і побудова шаблонів продуктивної взаємодії. На цьому етапі виявляється можливим виконати елементи соціально-психологічного тренінгу, психодрами, невербальні групові методи.

Як індивідуальні, так і групові методи корекції акцентуєваних особистостей пропонують, особливо на перших етапах, цілеспрямовані дії по усвідомленню своїх специфічних особливостей, своїх слабких

і сильних сторін. Подальші кроки вже закріплюють і розвивають досягнутий результат, але упор на краще усвідомлення власних властивостей і дій проявляється і тут. Не буде перебільшенням сказати, що самосвідомість — основна тема психокорекції акцентуйованих особистостей, що саме вона дозволяє намітити контури наступних змін.

Узагальнена мета може конкретизуватися психологом стосовно специфіки випадку. Можливі напрямки психокорекційних дій:

- формування адекватних уявлень про ті соціальні процеси і ситуації, в яких людина відчуває себе найбільш вразливим, формування умінь адекватного сприйняття і аналізу соціальних ситуацій і думок оточуючих і продуктивного реагування на них;
- пізнання своїх конструкційних особливостей і нервово-психічних резервів і навчання організації свого стилю життя і діяльності відповідно до наявних внутрішніми обмеженнями;
- зміна непродуктивних способів реагування в повторюваних життєвих обставинах за рахунок включення в реагування більш сильних сторін характеру;
- формування адекватного і гнучкого відношення до майбутнього, розвиток різноманітних і змістовних орієнтацій на власне майбутнє. Можливо і безліч інших варіантів, які підвищують гнучкість усвідомлення та поведінки.

Для розробки цільової програми, спрямованої на формування та розвиток акцентуацій, які сприяють успішності професійної діяльності рятувальників, в роботі використовувалися методи активного впливу на особистість. Дана програма була розроблена як форма активного впливу, метою якого є корекція акцентуації характеру у курсантів.

Завданнями програми є:

- розвиток почуття власної гідності і вміння поважати гідність інших;
- розвиток здатності до самоаналізу, самопізнання;
- підвищення самооцінки через отримання позитивного зворотного зв'язку і підтримки від групи;

- навчання конструктивним способам виходу з конфліктних ситуацій, вираження своїх почуттів і переживань без конфліктів і насильства;
- розвиток соціальної сприйнятливості, соціальної уяви, довіри, вміння вислуховувати іншу людину, здатності до емпатії, співчуття, співпереживання;
- розвиток комунікативних навичок, що зміцнюють соціальні зв'язки.

ПРОГРАМА ІНТЕРАКТИВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ КУРСАНТІВ НУЦЗУ 1-2 КУРСІВ

Процедура: програма розрахована на 12 занять тривалістю 1 година 20 хвилин. У разі необхідності кількість занять може бути збільшена. Кожне заняття складається з трьох частин:

Розминка. Включає в себе вправи, що сприяють активізації учасників групи, створення невимушеної, доброзичливої атмосфери, підвищенню згуртованості. Психолог може скористатися запропонованими варіантами або, якщо знадобиться, підбирати вправи для розминки самостійно в залежності від особливостей кожної конкретної групи.

Основний зміст заняття. Ця частина включає в себе лекції, ігри, вправи, завдання, які допомагають зрозуміти і засвоїти головну тему заняття.

Рефлексія заняття. В кінці кожного заняття слід залишати час, щоб учасники могли поділитися своїми почуттями, враженнями, думками, поговорити про свій настрій.

Ведучому (тренеру) слід пам'ятати про основні принципи роботи:

- Надання учасникам вичерпної інформації про роботу групи: її цілі, завдання, планованої роботи, вимоги, що висувуються до учасників. Слід розповісти про те, що може відбуватися в групі. Бажано, щоб кожен потенційний учасник дав згоду на свою участь у тренінгу.

- Принцип добровільності. Члени групи можуть не брати участь в тих чи інших вправах, і ведучий повинен стояти на сторожі їх інтересів і захищати від можливого тиску з боку групи. Також будь-який учасник має право вийти з групи, заздалегідь оголосивши про своє рішення не тільки психолога, але і всім учасникам.
- Забезпечення психологічної та фізичної безпеки учасників групи. У групі неприпустима фізична і вербальна агресія, вживання психоактивних речовин.
- Конфіденційність. Все, про що йдеться в групі щодо конкретних учасників, не повинно стати надбанням третіх осіб. Це природня етична вимога, яка є умовою створення атмосфери довіри, безпеки і саморозкриття.

Акцентуації характеру — це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється виборча уразливість відносно певного роду психогенних впливів при добрій і навіть підвищеній стійкості до інших.

Перед початком занять доцільно провести психодіагностику за такими методиками:

1. Стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості СМДО — стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості. СМДО є адаптований Л.Н. Собчик тест ММРІ. Результатом дослідження за допомогою тесту СМДО є не тільки виявлення типу акцентуації особистості. СМДО є методикою вивчення особистості і дозволяє в процесі дослідження отримати багатосторонній профіль особистості, що включає в себе такі структурні компоненти особистості, як провідні потреби, когнітивний стиль, мотиваційну спрямованість, самооцінку, статеворольовий статус, тип реагування на стрес, захисні механізми, когнітивний стиль, вираженість лідерських рис, схильність до алкоголізму, схильність до суїциду, наявність психічних відхилень та ін.
2. Опитувальник Леонгарда-Шмішека, особистісний опитувальник, який призначений для діагностики типу акцентуації осо-

бистості. В результаті можна виділити 10 типів акцентуйованих особистостей і розділити їх на дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий) і акцентуації темпераменту (гіпертимний, дистимний, тривожний, циклотимічний, екзальтований, емотивний).

Ведучому необхідно звертати особливу увагу на акцентуйовані риси характеру, особливо на ступінь їх загостреності, так як за крайнім варіантом норми акцентуація переходить в психопатію. Тип акцентуації вказує на слабкі місця характеру і дозволяє передбачити чинники, здатні викликати способи декомпенсації або психогенні реакції, які ведуть до дезадаптації особистості. Тим самим, перед фахівцем відкриваються перспективи для профілактичної або в разі виникнення цих факторів, корекційної або психотерапевтичної роботи.

Вправи:

Стільці. Ведучий або педагог дає команду побудувати зі стільців якусь фігуру чи букву. Завдання учасників максимально швидко і безшумно (переговори забороняються) побудувати необхідну фігуру (коло обличчям назовні, букву «р» розгорнуту до вікна і т.п.). Додаткове ускладнення завдання — вимога одночасності (одночасно встати зі стільця, одночасно підняти і т.д.).

Встати на пальцях. Ведучий обертається до групи спиною, показує табличку з будь-якої цифрою (від 1 до 10), (можна просто якась кількість пальців), починає відлік (до трьох або до п'яти, потім різко повертається до групи). На момент повороту кількість стоять (або сидять, лежать і т.д.: як домовитися) має дорівнювати числу, написаному на табличці. Умовою вправи є повна безшумність виконання.

Японська машинка. Кожен учасник задумує коротке слово або цифру (не повторюється) і повідомляє іншим. Далі ведучий вводить простий ритм з чотирьох часток з будь-якими рухами на кожен такт. Після того як група освоїла одночасне виконання ритму, на два останніх такту учасники починають передавати «лідерство»,

за допомогою задуманих слів, називаючи першим своє слово, а потім чуже. Той, чие слово названо, стає лідером на наступний такт і також передає лідерство іншому. Прогавив своє слово або не потрапив у такт лідер вилітає.

Третій зайвий. Учасники повинні максимально швидко, і безшумно (не спілкуючись) побудуватися в шеренгу по якомусь заданому параметру (за алфавітом, згідно першими літерами по батькові, по днях народження і т.п.).

Рулетка. Учасники розбиваються на дві групи, по одному представнику сідає за стіл, один навпроти одного і кладуть руки на стіл. Між ними кладеться монета. По стуку ведучого вони повинні накрити монету рукою — хто швидше. На всі інші сигнали ведучого (тупання, звуки) вони не повинні реагувати — ворухитися (поворухнути рукою невчасно — програв). Місце програвшого займає інший представник групи.

Друкарська машинка. Учасники розподіляють між собою алфавіт (кожному дістається кілька букв) і є тими клавішами друкарської машинки, які букви їм дісталися. Удар по потрібній клавіші — це бавовна потрібну людину (кому вона дісталася). Будь-хто пропонує надрукувати якусь фразу, і учасники «друкують», плескаючи в потрібний момент з рівними між «буквами» проміжками. Пропуск позначається загальним бавовною всієї групи, точка — загальними двома ударами.

Земля — вода — повітря — вогонь. Ведучий показує на одного з присутніх в колі учасників, кажучи йому одне з ключових слів. Той, на кого вказали повинен (не пізніше як на п'ять рахунків, відлік яких ведеться провідним) назвати (без повторів) тварина — рибу — птицю або повернутися навколо себе відповідно. Помілився вибуває.

Чарівна паличка. Учасники передають один одному в певному порядку (або за бажанням господаря палички) ручку (або інший предмет), пропонуючи продовжити розпочате ними пропозицію (словосполучення). Одержує паличку повинен на п'ять рахунків придумати продовження, і сам стає господарем, задавши завдання

наступного. Господар може позою загадувати професію людини, жестом — дія і т.п.

Руки-ноги. По одному з сигналів ведучого (наприклад, з одиночного бавовні), учасники повинні підняти руки (або опустити, якщо на момент сигналу вони вже підняті), інакше (наприклад, по здвоєному бавовні) — встати (або, відповідно сісти). Завданням виконавців є протриматися якомога довше, не плутаючи сигналів і зберігаючи загальний ритм і безшумність рухів. Якщо учасників досить, краще розбитися на дві команди і перевірити, яка команда протримається довше (за секундоміром), покращуючи результат попередньої.

Ритми. Ведучий або хто-небудь з учасників показує ритм, що складається з бавовни, тупання і т.п. звукових ефектів. Завдання учасників — дотримуючись заданий темп і тривалість пауз, виконувати по черзі (в заданому порядку) тільки між окремими елементами ритму (бавовні, тупання і т.п.)

Ритмічний вхід. Придумати на початок заняття якийсь загальний для всіх учасників ритм і зайняти свої місця під цей ритм (кожен раз ритм повинен змінюватися, ускладнюючи і стаючи різноманітніше, підключаючи не тільки удари і тупання ногами, а й всі можливі звукові ефекти). Коли група зможе впевнено виконувати цю вправу, можна підключати до ритму творчі завдання (бравурні, сумний і т.п.) Або домагатися розвитку, різноманітності всередині даного ритму, ділячи його на партії.

Оркестр. Ведучий розподіляє між учасниками партії різних інструментів, що складаються з бавовни, тупання, і всіх можливих звукових ефектів. Завданням учасників є ритмічно виконати будь-яке відоме музичний твір (або складену на місці ритмічну партитуру) під керівництвом диригента, керівника гучністю загального звучання і вводить і прибирає окремі партії.

Кулеметна черга. Учасники сідають у коло, і ведучий трьома ударами задає темп кулеметної черги (спочатку повільний). Учасники по черзі, точно дотримуючись темп, ляскають, поступово

(дуже повільно) прискорюючись, до швидкості кулеметної черги (хлопки майже зливаються), а, дійшовши до максимуму швидкості, починають також повільно її знижувати.

Передача пози. Учасники стають в шеренгу. Перший придумує якусь складну позу, інші не бачать якусь) і за сигналом ведучого «передає» її другому (той за 10-15 секунд повинен максимально точно запам'ятати її). По наступному сигналу ведучого, перший «знімає», а другий «приймає» цю позу, Далі відбувається передача пози від другого до третього учасника і т.д. Завданням є максимально точна передача пози від першого до останнього виконавця. Якщо учасників досить, краще розбитися на дві команди і «передавати» один, задану провідним позу — хто точніше.

Бик і ковбой. Двоє учасників стають на відстані один від одного (не менше 5 метрів), один повертається спиною — це бик, другий бере в руки уявну мотузку — це ковбой. За сигналом до початку ковбой повинен накинути уявну мотузку на бика і підтягнути його до себе (бик, природно, чинить опір). Вправа вийде успішно, якщо учасникам вдасться синхронізувати свої дії, щоб глядачі «побачили» уявну мотузку, натягнуту між ними.

Дзеркало. Один з учасників стає провідним, другий — його відображення в дзеркалі, тобто максимально точно копіює всі його дії і руху.

У поїзді. Запропонуйте учасникам розділитися на дві підгрупи: одна з них утворює маленький коло, інші стають спостерігачами. Людям, що сидять в колі, роздайте картки з перерахуванням тих почуттів, які вони демонструватимуть під час вправи. Говорити про те, що написано на картці можна. Суть гри в наступному:

Купе поїзда. Через деякий час з'ясовується, що всі присутні працюють рятувальниками. Виникає бесіда, в якій кожен демонструє своє ставлення до роботи і свої почуття, не називаючи їх. Бесіда триває 10-15 хвилин. Після цього спостерігачі роблять свої припущення, які почуття викликає робота у кожного з гравців і як вони виявлялися. Учасники міняються місцями і гра повторюється. Гра-

ючим лунають нові картки. В обговорення вправи зверніть увагу на зовнішні ознаки вираження почуттів і станів і запитайте, наскільки легко чи важко було це показувати і чому.

Можна задати питання:

- Яке це має відношення до тебе?
- Які почуття і стану відчуваєш в роботі і в яких ситуаціях?
- З якими почуттями найважче впоратися?

Логічне продовження цієї вправи — вихід на ірраціональні установки і робота з ними.

Варіанти карток:

Радість, захват, веселощі. Печаль, туга, смуток. Злість, роздратування, гнів. Побоювання, тривога, страх. Подив, захопленість, азарт. Байдужість, нудьга.

Ліфт. Мета цієї вправи — показати і вербалізувати прояви різних почуттів і станів. Запропонуйте учасникам розділитися на дві підгрупи. Одна з них буде спостерігати, друга — активно брати участь. Роздайте картки з перерахованими на них назвами почуттів. Показувати їх один одному учасники не повинні. Вони стають в коло, утворений стільцями, і ведучий пропонує ситуацію: «увявіть собі, що ви мешканці одного будинку. Вранці ви їхали на роботу і застрягли в ліфті. Зараз вам пропонується зіграти ті стану, які дісталися на картках. Ваша поведінка має бути продиктовано почуттями. Називати написані слова не можна ». Учасники розігрують ситуацію 10-15 хвилин. Після цього спостерігач висловлюють свої припущення — хто що відчував, і яка поведінка про це свідчило. Гравці діляться своїми враженнями, — якими засобами передавалися почуття? Висловлюють припущення, — яке це має відношення до мене і мого життя?

Варіанти карток:

- радість, захоплення, задоволення
- інтерес, хвилювання, збудження
- горе, страждання, смуток, депресія
- злість, роздратування, обурення, обурення

- страх, тривога побоювання
- презирство, зарозумілість, зневага
- сором, самоприниження, незручність
- здивування, здивування

Фактори ризику. Група ділиться на дві команди. Кожній команді дається дерево і чисті картки. Треба на картках написати фактори ризику і повісити на дерево. Та команда, яка набере більше очок, виграє. Потім кожен вибирає собі тему за такими чинниками ризику і складає розповідь. Розповіді зачитуються вголос.

Інтерв'ю з партнером. Учасники діляться на групи по дві людини і беруть один у одного інтерв'ю за допомогою підготовленої анкети. Інтерв'ю необхідно проводити таким чином, щоб по можливості не заважати іншим учасникам. Кожен опитують представляє результати всієї групи, при цьому результати записуються на дошці або плакаті. Тепер, користуючись названими пунктами, члени групи можуть визначити, які теми їй цікаві для подальшої роботи або дискусії.

«Я» — гра. Для гри знадобляться картки з питаннями. Картки розкладають текстом вниз на столі або на підлозі у вигляді літери «Я». Кожен гравець відкриває будь-яку картку (можна кидати кубик), зачитує текст вголос і відповідає на питання. Інші учасники теж можуть висловитися з цього питання. Ці питання дають основу для дискусії. Гру можна зупинити в будь-який момент. Питання: «Чи існує людина, на якого ти хочеш бути схожим? Якщо так, то хто це і чим він тобі подобається?»; «Що ти знаходиш в собі чудовим?»; «Як ти найбільше хотів би виглядати?»; «Ти розповідаєш своїм батькам про те, що ти робиш у вільний час?»; «Ти обговорюєш з батьками свої проблеми?»; «З ким ти говориш про свої проблеми?»; «Як ти думаєш, з яких причин люди в перший раз беруть наркотики (алкоголь, куріння)?»; «Якби тобі запропонували виконати три твої бажання, що б ти побажав?»; «Твої знайомі знаходять в тобі що-небудь хороше? Що?»; «Які риси характеру в собі самому ти особливо цінуєш?»; «Що ти робиш, коли тобі погано?»; «Чого ти

боїшся?»; «Що ти робиш, коли відчуваєш себе самотнім?»; «Що в тебе дратує твоїх батьків?»; «Як ти справляєшся зі стресом?»; «З ким ти говориш про свої проблеми?».

Список Роджерса. Ціль: прояснення змісту того, що людина повинна і хоче; які з її установок є універсальними, а які виступають як особистісні переконання. Учасники заповнюють список, склавши 10 фраз, які починаються зі слів «Як працівник ДСНС я хочу й повинен...». Під час обговорення відмічаються знаком «0» ті положення, які є універсальними, тобто обов'язковими для всіх, а знаком «+» — ті, які є особистісними установками. Потім складається загальний універсальний список.

Другий етап вправи. Учасникам пропонується список тверджень психолога-гуманіста К. Роджерса. Кожному пропонується поставити знак (+), якщо твердження збігається з особистісною установкою. Якщо твердження є обов'язковим для всіх, то ставлять знак (0). Рятувальнику необхідно:

1. Бути надійним, послідовним, сприйматися оточуючими, як гідний довіри.
2. Бути щирим у передачі інформації.
3. Мати інтерес, повагу й любов до інших людей.
4. Поважати власні почуття так само, як і почуття інших людей.
5. Сприймати людей такими, якими вони є, допускати несхожість на себе. Приймати всі якості людини, які вона пред'являє. Бути здатним виразити це ставлення або прийняти його за певних умов.
6. Сприймати іншого як людину, що перебуває у процесі становлення.

Після того, як учасники попрацювали зі списком К. Роджерса, вони обмінюються своїми думками.

Мій професійний портрет у променях сонця. Кожному пропонується подумати, чому він заслуговує професійної поваги. Потім потрібно намалювати сонце, а в центрі сонячного кола написати своє ім'я. Потім уздовж променів слід написати всі свої професійні достоїнства. Усе, що записано, зачитується. Одна умова: необхідно, щоб променів було якнайбільше.

Без маски. Призначення:

- зняття емоційної й поведінкової скруті;
- формування навичок щирого висловлювання для аналізу сутності «Я».

Кожному учасникові дається картка з написаною фразою, що не має закінчення. Без усякої попередньої підготовки він повинен продовжити й завершити фразу. Висловлення повинне бути щирим. Якщо інші члени групи відчують фальш, учасникові доведеться брати ще одну картку.

Приблизний зміст карток:

Особливо мені подобається, коли люди, що оточують мене...

Чого мені іноді по-справжньому хочеться, так це ...

Іноді люди не розуміють мене, тому що я ...

Вірю, що я ...

Мені буває соромно, коли я ...

Особливо мене дратує, що я ... і т.п.

Портрет. Призначення:

- формування вмінь розпізнавання особистості за портретними описовими характеристиками;
- набуття навичок порівняльного аналізу персонажів між собою.

Кожний учасник протягом 5-7 хв. складає «психологічний портрет» кого-небудь із членів групи. Указувати на ознаки, особливо зовнішні (ріст, статура й т.п.), по яких можна відразу впізнати конкретну людину, не можна. У портреті повинно бути не менше 10-12 рис характеру, звичок, особливостей, що характеризують саме цю людину. Потім кожний виступає з інформацією перед групою, а інші учасники намагаються визначити, чий це портрет. Можливе зіставлення різного бачення членами групи тієї самої людини.

Я тебе розумію. Призначення:

- формування вміння давати зворотний зв'язок;
- формування навичок прочитання стану іншого по невербальних проявах.

Кожний член групи вибирає собі партнера й потім протягом

3-4 хв. в усній формі описує його стан, настрій, почуття, бажання в цей момент. Той, чий стан описує партнер, повинен або підтвердити правильність припущень, або спростувати їх. Робота може відбуватися як у парах, так і в загальному колі.

ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКІВ РОБОТИ ГРУПИ

Наприкінці останнього заняття підводяться підсумки по проведеному тренінгу. Ведучий ще раз узагальнює теоретичний матеріал, що дається у ході тренінгу. Розбирає разом з учасниками групи їх враження від проведених занять, відповідає на виниклі питання, підводить підсумки спільної роботи. Обговорюються результати анкетування, проведеного після циклу занять (анкета «Зворотний зв'язок»). Прощання з групою.

Запропонована система пролонгованої діагностики успішності професійної діяльності в процесі професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності бійців пожежно-рятувальних підрозділів забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Відповідно до мети та завдань роботи було побудовано емпіричне дослідження. Аналіз характерологічних особливостей працівників ДСНС України, що перебувають на різних етапах професіоналізації, показав, що акцентуації рис характеру у процесі діяльності здобувають професійно зумовленого характеру.

2. Встановлено, що на етапі кризи навчально-професійної орієнтації у майбутніх начальників караулів найбільш вираженими характерологічними рисами є збудливість і гіпертимність, а у майбутніх інспекторів — гіпертимність, демонстративність і застрягання. Переживання цієї кризи тягне за собою ряд наслідків, таких як зміна професійних намірів, зміна свого ставлення до майбутньої професії. Багато курсантів відчувають розчарування в майбутній професії, незадоволеність в одержуваних знаннях під час вивчення дисциплін навчальних програм, у них падає інтерес до навчання у вищому навчальному закладі. У цьому випадку можна говорити про кризу професійного вибору.

3. В період адаптації до професійної діяльності у рятувальників та інспекторів загострюються різні особистісні, характерологічні риси, хоча різниця за багатьма параметрами не досягає ступеня значущості. Рятувальники більшою мірою демонструють риси стеничності, емоційної незрілості й конвенціональності, що пов'язано з проходженням кризи професійних експектацій. Вона характеризується тим, що у процесі освоєння професійної діяльності виникає усвідомлення невідповідності між очікуваним і реальним. Відбувається коригування професійних мотивів і «Я-концепції», що неминуче тягне за собою характерологічні зміни особистості. Саме на цій стадії починають розвиватися професійні деструкції.

4. У працівників ДСНС України зі стажем роботи від 1 до 3 років вже чітко проявляється вплив професійної діяльності на характерологічні, особистісні особливості досліджуваних. В цілому рятувальники більшою мірою відрізняються прагненням до самостійності, незалежності, індивідуалізованості діяльності, прийняття відпові-

дальності й суспільного визнання їх заслуг на тлі дистимічних, тривожних станів, що розвиваються. Інспектори більш орієнтовані на те, щоб справити враження на інших, самоствердитися за їх рахунок. Вони є лабільними емоційно, але при цьому й більш незрілими. Вказані особливості пов'язані зі специфікою кризи професійного зростання.

Емоційна насиченість діяльності ініціює розвиток втоми й емоційного вигорання. Деструктивні зміни на стадії первинної професіоналізації в першу чергу торкаються підструктур професійної компетентності, породжуючи консервацію професійного досвіду. Тривала експлуатація одних і тих самих професійно важливих якостей і професійно зумовлених психофізіологічних властивостей сприяє розвитку професійних деформацій та акцентуацій, що власне ми і спостерігали за час проведення нашого дослідження.

У досліджуваних групи 2А (рятувальників) спостерігається підвищення показників за шкалами: надконтроль, песимістичність та імпульсивність, і зниження за шкалами: індивідуалістичність, мужність-жіночність і оптимістичність. У досліджуваних групи 2В (інспекторів) спостерігається помірне підвищення профілю за шкалами: ригідність, емоційна лабільність, тривожність, імпульсивність і надконтроль.

Крім того, виявлені значущі відмінності між показниками досліджуваних цих груп. А саме: за шкалами параної, гіпоманії, істерії й соціальної екстраверсії-інтроверсії показники є значущо вищими у досліджуваних 2В групи. Це є свідченням того, що у процесі професійного розвитку, залежно від специфіки діяльності, формуються різні професійно зумовлені акцентуації особистості. Зокрема у рятувальників загострюються стенічні, іпохондричні, депресивні й конвенціональні риси.

У досліджуваних групи 2А (рятувальників) найбільш вираженими характерологічними рисами є: дистимічність, циклотимічність, збудливість, тривожність і застрягання — всі вони є акцентуованими. В цілому можна говорити про переважання тривож-

но-недовірливих настроїв, знижений фон настрою, «застрягання» на афекті, емоційну ригідність, почуття обов'язку, високий рівень тривожності, швидке виснаження в міжособистісних стосунках.

У досліджуваних групи 2В (інспекторів) акцентуовані такі риси: застрягання, демонстративність, збудливість і тривожність. У них у характерологічному профілі спостерігаються принциповість, «непохитність», вимогливість, схильність уникати труднощів і відповідальності у професійному житті, дратівливість, побоювання з приводу можливих невдач, неприємностей.

5. За допомогою дисперсійного аналізу було виявлено основні фактори, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників (у порядку зменшення): безглуздість (63,7%), посттравматичний стресовий розлад (58,3%), депресія (57,1%), гострий стресовий розлад (46,4%), стаж роботи (45,5%), страх смерті (42,1%), незадоволеність (39,0%), страждання (38,5%), самотність (33,5%), вік (33,2).

Всі виділені фактори було об'єднано у три групи: 1 — професійна психічна травматизація; 2 — порушення ціннісно-сислової сфери; 3 — порушення адаптаційних процесів, що відбуваються у професійній діяльності.

Результати дослідження показують, що успішний рятувальник повинен мати:

- за методикою СМДО Л. Собчик — низькі показники за наступними шкалами: «іпохондрія», «депресія», «істерія» та «психастенія»;
- за методикою Леонгарда — Шмішека — низькі показники за шкалами: «емотивність», «тривожність», «дистимічність» та «екзальтованість».

Професійними протипоказаннями до підготовки рятувальника є високі та середньо-високі показники за цими шкалами.

У ході дослідження було розроблено цільову програму з професійно-психологічного супроводження рятувальників, що передбачає три функціональних напрями: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний.

ВИСНОВКИ

1. На підставі теоретико-методологічного аналізу вивчення проблеми акцентуацій особистості встановлено, що цей феномен у контексті історико-філософських та психологічних досліджень цікавить науковців з давніх часів. Разом з тим, проблема професійно зумовлених акцентуацій є недостатньо висвітленою. Відсутній єдиний погляд на наукове визначення вказаного феномену. Тому було запропоновано наступне визначення професійно зумовлених акцентуацій. *Професійно зумовлені акцентуації — це надмірне посилення окремих рис характеру, а також деяких професійно зумовлених властивостей та якостей особистості, що формуються й розвиваються у процесі професійного становлення та впливають на успішність професійної діяльності.*

В екстремальних умовах діяльності акцентуації стають фактором, що перешкоджає здійсненню ефективної індивідуальної й колективної діяльності, і ця обставина проявляється в дуже широкому діапазоні наслідків — від психічної дезадаптації до появи психогенних порушень. Тривала робота в екстремальних умовах привносить у психіку рятувальника зміни, які безпосередньо пов'язані з характером професійної діяльності, модифікує індивідуально-типологічні характеристики, зокрема розвиває деякі професійні акцентуації. Крім того, в особливих умовах діяльності період розвитку професійних акцентуацій є значно коротшим, ніж у звичайних умовах.

Аналіз літературних джерел дозволив визначити характер впливу професійних акцентуацій на успішність професійної діяльності: позитивний або негативний ефект, залежно від якісних особливостей і виразності акцентуацій.

Виявлено, що під час професійної діяльності спостерігається діалектика співвідношення двох сторін, відбувається подвійний процес: з одного боку, акцентуації формуються й посилюються на основі тих типологічних особливостей, що склалися раніше, з іншого — під час професійної діяльності акцентуації частково нейтра-

лізуються. На різних етапах професіоналізації один із цих процесів виявляється провідним, визначальним.

Тому аналіз публікацій з проблеми дослідження дозволяє говорити про наявність професійно зумовлених акцентуацій і обґрунтувати проблему розвитку професійних акцентуацій, їхнього впливу на досягнення успішності професійної діяльності працівників ДСНС України.

2. Результати проведеного дослідження переконливо довели, що на формування професійно зумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України впливають умови їх діяльності (екстремальні або звичайні) і стаж роботи. Сензитивними періодами утворення професійно зумовлених акцентуацій є кризи професійного розвитку.

Встановлено, що на етапі кризи навчально-професійної орієнтації у майбутніх начальників караулу найбільш вираженими характерологічними рисами є збудливість і гіпертимність, у майбутніх інспекторів — гіпертимність, демонстративність і застрягання.

На етапі кризи професійних експектацій рятувальники більшою мірою, ніж інспектори демонструють риси стеничності, емоційної незрілості й конвенційності. У цей період у рятувальників рівня акцентуйованості досягають такі риси як збудливість, застрягання, дистимічність, а в інспекторів — гіпертимність, демонстративність, тривожність і циклотимічність.

Екстремальні умови професійної діяльності на етапі кризи професійного зростання призводять до формування у рятувальників ще однієї акцентуації — циклотимічності.

Подальша експлуатація одних і тих же професійно важливих якостей сприяє розвитку ще більшого числа професійно зумовлених акцентуацій. Так, у рятувальників, крім дистимічності, циклотимічності, збудливості й застрягання, акцентуйованою стає і така характерологічна риса як тривожність. В інспекторів на цьому етапі професіогенезу змінюється характерологічний профіль. Акцентуйованими стають такі риси: застрягання, збудливість, демонстративність і тривожність.

Отримані результати свідчать про те, що у процесі професійного розвитку, залежно від специфіки діяльності, формуються різні професійно зумовлені акцентуації особистості.

3. Визначено, що найбільшої успішності у виконанні професійних обов'язків досягають рятувальники зі стажем роботи від 1 до 3 років. У цьому періоді професіогенезу настає стабілізація професійної ситуації, формуються нові професійні цінності, змінюється професійна позиція, часто виникає наднормова активність і прагнення до освоєння інноваційних способів виконання діяльності.

За допомогою кореляційного аналізу було визначено типи акцентуацій, що як позитивно, так і негативно впливають на виконання професійних завдань: успішність діяльності позитивно корелює з гіпертимністю; негативно — з емотивністю, тривожністю, дистимністю й екзальтованістю.

4. Результати дослідження адаптивності особистості рятувальників з різним ступенем вираженості професійно зумовлених акцентуацій показали, що в групі досліджуваних з переважанням «позитивних» акцентуацій значущо вищими виявилися показники нервово-психічної стійкості й особистісного адаптаційного потенціалу. Також у респондентів цієї групи не спостерігалися клінічно виражені показники посттравматичного стресового розладу. Окремі симптоми посттравматичного та гострого стресового розладу були виявлені у 25 % й у 3 % відповідно.

У 3 % рятувальників з переважанням «негативних» акцентуацій визначено клінічно виражені показники посттравматичного стресового розладу, а окремі симптоми — у 40 %.

Виділено три групи факторів, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників: професійна психічна травматизація (посттравматичний стресовий розлад, депресія, гострий стресовий розлад); порушення ціннісно-сислової сфери (безглуздість, страх смерті, страждання, самотність); порушення адаптаційних процесів, що відбуваються у професійній діяльності (стаж роботи, незадоволеність, вік).

5. Ґрунтуючись на виявлених психологічних особливостях професійно зумовлених акцентуацій рятувальників, було розроблено цільову програму з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки, що передбачає три функціональних напрями: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний. Запропонована у цій програмі система пролонгованої діагностики успішності професійної діяльності у процесі професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності бійців пожежно-рятувальних підрозділів забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження детермінованості професійно зумовлених акцентуацій працівників різних підрозділів ДСНС України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Абульханова–Славская, К. А.** Деятельность и психология личности / Альбуханова–Славская К. О. — М. : Наука, 1980. — 336 с.
2. **Абульханова-Славская, К. А.** Время личности и время жизни : [монография] / К. А. Абульханова-Славская, Т. Н. Березина. — СПб. : Алетей, 2001. — 299 с.
3. **Алмазов, Б. Н.** Правовая психопатология : [уч. пос.] / Алмазов Б. Н. — Екатеринбург : Издательский дом УрГЮА, 2004. — 408 с.
4. **Ананьев, Б. Г.** Избранные психологические труды : [в 2 т.] / Ананьев Б. Г. — М. : Педагогика, 1980. — Т. 2. — 286 с.
5. **Ананьев, Б. Г.** Психология чувственного познания / Ананьев Б. Г. — М. : Наука, 2001. — 277 с.
6. **Ананьев, Б. Г.** Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с.
7. **Анциферова, Л. И.** Условия деформаций развития личности и конструктивные силы человека / Л. И. Анциферова // Психология личности : новые исследования / под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. — М. : Наука, 1998. — С. 31.
8. **Асмолов, А. Г.** Психология личности / Асмолов А.Г. — М. : МГУ, 2001. — 336 с.
9. **Ахмедова, Х. Б.** Изменения личности при посттравматическом стрессовом расстройстве : по данным обследования мирного населения, пережившего военные действия: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.04 / Ахмедова Х. Б. — М., 2004. — 304 с.
10. **Бабичев, И. В.** Акмеологические факторы развития профессионально важных качеств оперативных сотрудников правоохранительных органов: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06, 19.00.13 / Бабичев И. В. — М., 2011. — 161 с.
11. **Базылевич, Т. Ф.** Психология высших достижений (психокмеология) : [монография] / Базылевич Т. Ф. — М. : ИНФРА-М, 2013. — 331 с.
12. **Бакиров, Р. С.** Специфика посттравматического стрессового расстройства у сотрудников ГПС и спасателей, связанная с влия-

нием экстремальных факторов служебной деятельности / Р. С. Бакиров // *Личность в экстремальных условиях*. Вып. 2 : сб. науч. тр. : [в 2 ч.] — Ч. 1 / науч. ред. А. В. Серый, М. С. Яницкий ; под общ. ред. А. А. Бучек, Ю. Ю. Неяскиной, М. А. Фризен ; КамГУ им. Витуса Беринга. — Петропавловск-Камчатский : КамГУ им. Витуса Беринга, 2012. — С. 17–24.

13. **Баклаев, А. В.** Влияние индивидуально-типологических особенностей анестезиологов-реаниматологов на уровень их профессиональной успешности: дис. ... кандидата мед. наук : 14.00.37 / Баклаев А. В. — М., 2002. — 205 с.

14. **Балл, Г. О.** Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Георгій Олексійович Балл. — Житомир : Волинь, 2008. — 243 с.

15. **Балабанова, Л. М.** Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Балабанова Л. М. — Донецк : Сталкер, 1998. — 432 с.

16. **Безносков, С. П.** Профессиональная деформация личности / Сергей Петрович Безносков. — СПб. : Речь, 2004. — 272 с.

17. **Березин, Ф. Б.** Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Березин Ф. Б. — Л. : Наука, 1988. — 260 с.

18. **Березин, Ф. Б.** Методика многостороннего исследования личности / Березин Ф. Б., Мирошников М. П., Соколова Е. Д. — М. : Консультант Плюс-Новые Технологии, 2011. — 318 с.

19. **Бодалев, А. А.** Общая психодиагностика : [учебник] / Алексей Александрович Бодалев. — Санкт-Петербург : Речь, 2000. — 438 с.

20. **Бодров, В. А.** Психология профессиональной пригодности : [учеб. пос. для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. — М. : ПЕР СЭ, 2001. — 511 с.

21. **Бойко, Ю. П.** Особенности антистрессовой медицинской помощи при чрезвычайных ситуациях и их последствиях / Ю. П. Бойко // Социал. и клинич. психиатр. — 2003. — Т. 13, № 2. — С. 60–67.

22. **Болотов, М. П.** Акцентуации характера военнослужащих и их учет в деятельности должностных лиц подразделения / М. П. Болотов // Материалы IV Международной студенческой электронной научной конференции (15 февраля — 31 марта 2012 года). — Режим доступа : <http://www.rae.ru/forum2012/290/2054>.

23. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. — СПб. : Прайм-Еврознак; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. — 666 с.

24. **Борисов, П. П.** Компетентностно деятельностный подход и модернизация содержания общего образования / П. П. Борисов // Стандарты и мониторинг. — 2003. — № 1. — С. 58–61.

25. **Братусь, Б. С.** Аномалии личности / Братусь Б. С. — М. : Мысль, 1988. — 301 с.

26. **Вакарина, С. Ф.** Психологические особенности профессионально обусловленный акцентуаций черт характера педагога: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Вакарина С. Ф. — М. : РГБ, 2003. — 193 с.

27. **Василюк, Ф. Е.** Психология переживания / Василюк Ф. Е. — М. : МГУ, 1984. — 200 с.

28. **Виноградов, В. И.** Психодиагностическое обеспечение формирования психологической готовности личности к профессиональной деятельности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / Виноградов В. И. — М., 1996. — 25 с.

29. **Водопьянова, Н. Е.** Синдром выгорания : диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. — СПб. : Питер, 2005. — 276 с.

30. **Волошин, В. М.** Посттравматическое стрессовое расстройство (феноменология, клиника, систематика, динамика и современные подходы к психофармакотерапии) / Волошин В. М. — М. : Анахарсис, 2005. — 200 с.

31. **Вяткин, Б. А.** Темперамент и способности к спортивной деятельности / Б. А. Вяткин // Спортивная психология в трудах оте-

чественных специалистов : [хрестоматия]. — СПб. : Питер, 2002. — С. 115–128.

32. **Ганнушкин, П. Б.** Клиника психопатий : их статика, динамика, систематика (1933) / Ганнушкин П. Б. // Избранные труды. — М. : Медицина, 1964. — С. 116–252.

33. **Головаха, Е. И.** Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Головаха Е. И. — Киев. : Наук. думка, 1988. — 142 с.

34. **Гонтаренко, Л. О.** Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Гонтаренко Л. О. — Харків, 2008. — 22 с.

35. **Гордиенко, Н. В.** Психологическое сопровождение профилактики профессиональной деформации личности педагога: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Гордиенко Н. В. — Ставрополь, 2008. — 223 с.

36. **Гришина, Н. В.** Психология жизненного пути / Н. В. Гришина // Психологический журнал. — 2007. — Т. 28, № 5. — С. 81–88.

37. **Деркач, А. А.** Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / А. Деркач, С. Гремлинг, С. Ауэрбах. — М. : РАГС, 1998. — 223 с.

38. **Деркач, А. А.** Акмеология : личностное и профессиональное развитие человека : [учебное пособие] / Деркач А. А. — СПб. : Питер, 2003. — 256 с.

39. **Деркач, А. А.** Акмеологические особенности развития персонала / А. А. Деркач, А. К. Маркова // Ежегодник Российского психологического общества : мат-лы 3-го Всероссийского съезда психологов 25–28 июня 2003 : [в 8-ми томах]. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. — Т. 3. — С. 61–64.

40. **Долженко, О. С.** Особистісні зміни у працівників органів внутрішніх справ на різних етапах службової діяльності та в пенсійному періоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата

психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. С. Долженко — Х., 2011. — 20 с.

41. *Домрачева, Е. Н. Исследование влияния акцентуации характера на развитие личности подростка / Е. Н. Домрачева // Интернет-журнал «Эйдос». — 2007. — 1 марта. — Режим доступа к журналу : <http://www.eidos.ru/journal/2007/0301-6.htm>.*

42. **Дружилов, С. А.** Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / Дружилов С. А. — Новокузнецк : Изд-во Института повышения квалификации, 2002. — 294 с.

43. *Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. — К. : Август Трейд, 2007. — 502 с.*

44. **Епифанцев, С. И.** Психологические особенности руководителей с чертами паранойяльной акцентуации / Епифанцев С. И. — М. : Мысль, 1997. — 196 с.

45. **Ермаченко, Л. И.** Формирование профессионализма учителей с истероидными чертами личности: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Ермаченко Л. И. — М., 1997. — 309 с.

46. **Есяян, М. Л.** Психологическая профилактика дезадаптивных форм поведения у курсантов высших военных заведений: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Есяян М. Л. — Ставрополь : РГБ, 2006. — 153 с.

47. **Жалагина, Т. А.** Предпосылки изменения содержания мотивационной сферы специалистов в новых социально-экономических условиях / Т. А. Жалагина // Вестн. Твер. ун-та. — Сер. : «Педагогика и психология». — 2008. — № 3. — С. 21–28.

48. **Жихарева, Е. В.** Влияние типа акцентуации характера на проявление любознательности личности: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Жихарева Е. В. — Барнаул, 2006. — 188 с.

49. **Забродин, Ю. М.** Психология личности и управление человеческими ресурсами : [учеб.-метод. пособие] / Юрий Михайлович Забродин. — М. : КноРус, 2002. — 358 с.

50. **Зеер, Э. Ф.** Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18, № 6. — С. 35–44.

51. **Зеер, Э. Ф.** Психология профессиональных деструкций : [учебное пособие для вузов] / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. — М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. — С. 94–98.

52. **Зеер, Э. Ф.** Психология профессий : [для студ. высш. уч. зав.] / Эвальд Фридрихович Зеер. — М. : Мир, 2008. — 329 с.

53. **Зелянина, А. Н.** Динамика личностных характеристик у ветеранов с различной тяжестью военной травмы / А. Н. Зелянина // Психологические исследования. — 2012. — № 1(21). — С. 3.

54. **Зівзах, М. В.** Психологічні дезадаптивні реакції у співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ (діагностика, психокорекція та профілактика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / М. В. Зівзах. — К., 2007. — 18 с.

55. **Зимняя, И. А.** Педагогическая психология / И.А. Зимняя. — М. : Логос, 2004. — 384 с.

56. **Зязюн, І. А.** Педагогічна майстерність : [підручник / Крамущенко Л. В., Кривонос І. Ф.; за ред. І.А. Зязюна]. — К. : Вища школа, 2004. — 422 с.

57. **Климов, Е. А.** Психология профессионала : [избранные психологические труды] / Евгений Александрович Климов. — М. : МОДЭК, 2003. — 454 с.

58. Клиническая психология : [учебник / под ред. Б. Д. Карварсарского. — СПб. : Питер, 2002. — 960 с.

59. **Ковалев, А. Г.** Психология личности / Ковалев А. Г. — М. : Просвещение, 1970. — С. 295–298.

60. **Коджаспирова, Г. М.** Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. — М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д. : Изд. центр «МарТ», 2005. — 448 с.

61. **Кокун, О. М.** Оптимізація адаптаційних можливостей лю-

дини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.02 «Психофізіологія» / О. М. Кокун. — К., 2004. — 31 с.

62. **Колесниченко, В. О.** Роль акцентуаций характера в самореализации личности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / В. О. Колесниченко. — М., 2013. — 19 с.

63. **Конюхов, Н. И.** Прикладные аспекты современной психологии : термины, законы, концепции, методы / Конюхов Н. И. — М. : Наука, 1992. — 286 с.

64. **Конюхов, Н. И.** Шизоидность : ?! / Н. И. Конюхов, Е. Н. Коныхова. — М. : ДеЛи плюс, 2011. — 352 с.

65. **Корепанова, Ю. Н.** Взаимосвязь акцентуаций характера и учебно-профессиональных установок курсантов юридического института МВД России : автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Ю. Н. Корепанова. — Самара, 2007. — 19 с.

66. **Колесниченко, П. А.** Профессиональные деформации военнослужащих / П. А. Колесниченко // Материалы IV Международной студенческой электронной научной конференции (15 февраля — 31 марта 2012 года). — Режим доступа : <http://www.rae.ru/forum2012/290/2054>.

67. **Корольчук, М. С.** Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я / Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Кочергіна Т. І. ; за заг. ред. М. С. Корольчука. — К. : Інкос, 2006. — 580 с.

68. **Корольчук, М. С.** Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. — К. : Ніка-центр, 2006. — 580 с.

69. **Корольчук, М. С.** Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. — К. : Ніка-центр, 2006. — 580 с.

70. **Крамник, М. Е.** Социально-психологическая адаптация комбатантов к условиям гражданской жизни: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Крамник М. Е. — М., 2004. — 182 с.

71. **Краснянский, А. Н.** Посттравматическое стрессовое расстройство у ветеранов афганской войны / А. Н. Краснянский, П. В. Морозов // Рус. мед. журн. — 1995. — № 4. — С. 32.

72. Краткий психологический словарь / Л. А. Карпенко, А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — Ростов-на-Дону: ФЕНИКС, 1998. — 512 с.

73. **Кречмер, Э.** Строение тела и характер / Кречмер Э. — М. : Педагогика-пресс, 1995. — 607 с.

74. **Крыжановская, И. В.** Профессиональные типы обучающихся экологическим специальностям / И. В. Крыжановская // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». — 2012. — № 2. — Режим доступа к журналу : www.psyedu.ru/ISSN:2074-5885.

75. **Крылов, К. Е.** Клиника посттравматических стрессовых расстройств у военнослужащих срочной службы, участвовавших в боевых действиях: дис. ... кандидата мед. наук : 14.0054 / Крылов К. Е. — СПб., 2000. — 212 с.

76. **Кудрявцев, Т. В.** Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. — 1983. — №2. — С. 52–59.

77. **Кузьмина, Н. В.** Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / И. В. Кузьмина. — М. : Высш. шк., 1990. — 119 с.

78. **Куксова, Н. А.** Толерантность к боевому стрессу у военнослужащих с циклоидным психотипом / Н. А. Куксова, О. И. Боев, Т. Е. Никитина. — Текст взят с сайта : <http://www.psyinst.ru/library>

79. **Лазурский, А. Ф.** Очерки науки о характерах / Лазурский А. Ф. — М. : Наука, 1995. — 365 с.

80. **Леонгард, К.** Акцентуированные личности / К. Леонгард ; [пер. с нем. В.М. Лещинской]. — К. : Вища школа, 1981. — 390 с.

81. **Леонова, А. Б.** Комплексная стратегия анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А. Б. Леонова // Психологический журнал. — 2004. — № 2. — С. 75–85.

82. **Леонтьев, Д. А.** Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. — 1995. — № 3. — С. 34–46.

83. **Лефтеров, В. О.** Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.09 / Лефтеров Василь Олександрович. — К., 2008. — 428 с.

84. **Литвинцев, С. В.** Посттравматические стрессовые расстройства: [учебное пособие] / С. В. Литвинцев, В. К. Шамрей, В. М. Лыткин. — СПб.: ВМедА, 1997. — 64 с.

85. **Личко, А. Е.** Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А. Е. — СПб.: Речь, 2009. — 256 с.

86. **Ложкін, Г. В.** Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Г. В. Ложкін. — К.: МОУ, 2003. — 218 с.

87. **Ломов, Б. Ф.** К проблеме деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. — 1981. — № 5. — С. 3–22.

88. **Лыткин, В. М.** К проблеме психического здоровья участников боевых действий / В. М. Лыткин, В. К. Шамрей, Г. П. Костюк // Рос. психиатр. журн. — 2007. — № 6. — С. 63–68.

89. **Максименко, С. Д.** Загальна психологія / Максименко С. Д. — К.: Вид-во «Центр учбової літератури», 2008. — 272 с.

90. **Малахов, М. А.** Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців-контрактників до діяльності в особливих умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / М. А. Малахов. — Х., 2011. — 23 с.

91. **Малеєва, С. Ю.** Социальные аспекты психологической безопасности личности юношей призывного возраста: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Малеєва С. Ю. — Хабаровск, 2005. — 167 с.

92. **Манасян, Н. Г.** К вопросу систематики личностных изменений у участников боевых действий / Н. Г. Манасян, С. Г. Сукиасян // Материалы общероссийской конференции Реализация подпрограммы «Психические расстройства» Федеральной целевой программы «Предупреждение и борьба с социально значимыми заболеваниями (2007-2011 гг.)». — М., 2008. — С. 47–48.

93. **Маркова, А. К.** Психология профессионализма / Маркова А. К. — М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. — 308 с.

94. **Мильман, В. Э.** Стресс и личностные факторы регуляции деятельности / В. Э. Мильман // Стресс и тревога в спорте. — М. : Физкультура и спорт, 1983. — С. 24–46.

95. **Митина, Л. М.** Психология труда и профессионального развития учителя / Л. М. Митина. — М. : Издательский центр «Академия», 2004. — 320 с.

96. **Михайлова, Т. И.** Психофизиологический базис агрессивности в связи с акцентуациями характера / Т. И. Михайлова // Вісник проблем біології і медицини. — 2012. — Вип.2. — Т. 3 (93). — С. 134–138.

97. **Моляко, В. О.** Стратегії творчої діяльності / за заг. ред. В. О. Моляко. — К. : «Освіта України», 2009. — 708 с.

98. **Морозов, О. М.** Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці : [монографія] / Морозов О. М. — К. : Атіка, 2009. — 320 с.

99. **Морозюк, С. Н.** Саногенная рефлексия как фактор оптимизации акцентуаций характера и повышения эффективности учебной деятельности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Морозюк С. Н. — М., 2001. — 382 с.

100. **Моросанова, В. И.** Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В. И. Моросанова // Вопросы психологии. — 2007. — № 3. — С. 59–68.

101. **Москалец, В. П.** Психологія особистості : [навчальний посібник] / Москалец В. П. — К. : Вид-во «Центр учбової літератури», 2013. — 262 с.

102. **Мысин, О. И.** Изучение динамики профессионального становления личности учителя физической культуры на этапе обучения в вузе : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Мысин О. И. — М., 2003. — 160 с.

103. **Наумова, Л. А.** Акцентуации характера как фактор дезадаптации военнослужащих / Л. А. Наумова // Ананьевские чтения «Современные прикладные направления и проблемы», 20 октября 2010. — СПб. : СПбГУ. — С. 135–135.

104. **Небылицин, В. Д.** Психофизиологические исследования индивидуальных различий / Небылицин В. Д. — М. : Наука, 1976. — 336 с.

105. **Невмержицкий, В. М.** Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих ум діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. М. Невмержицкий. — К., 2002. — 20 с.

106. **Немов, Р. С.** Психология : [учебник для студентов высш. уч. завед.] / Немов Р. С. ; [в 3 книгах]. — Кн. 1. Общие основы психологии : 2-е изд. — М. : Просвещение : ВЛАДОС, 1995. — 576 с.

107. **Никифоров, А. С.** Неврология. Полный толковый словарь / Никифоров А. С. — М. : Эксмо, 2010. — 464 с.

108. **Носов, А. В.** Социально-психологическая компенсация профессионально-деструктивных качеств офицеров-руководителей: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Носов Алексей Владимирович. — М., 2004. — 179 с.

109. **Орел, В. Е.** Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы / В. Е. Орел // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22, № 1. — С.15–25.

110. **Орлова, Т. В.** Проблемная диагностика личности как эффективный подход к изучению профессиональных способностей / Т. В. Орлова // Служба кадров. — 2008. — № 12. — С. 54–58.

111. **Пашук, Н. С.** Синдром выгорания на фоне акцентуированной личности преподавателя вуза / Н. С. Пашук // Управление

в социальных и экономических системах : материалы XIX международной научно-практической конференции, г. Минск, 18 мая 2010 г. — Минск, 2010. — С. 331–332.

112. **Платонов, К. К.** Концепция динамической функциональной структуры личности / К. К. Платонов // Психология личности в трудах отечественных психологов : [хрестоматия]. — СПб. : Питер, 2000. — С. 119–129.

113. **Побірченко, Н. А.** Людина і праця : [навч. посібник] / Побірченко Н. А., Сергеєнкова О. П., Підтілок І. В. — К. : Наш час, 2006. — 180 с.

114. **Пов'якель, Н. І.** Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : [монографія] / Пов'якель Н. І. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. — 295 с.

115. **Пономаренко, В. В.** Практическая характерология с элементами прогнозирования и управления поведением (методика «семь радикалов») / Пономаренко В. В. — Ростов н/Д. : Феникс, 2006. — 252 с.

116. **Пряжников, Н. С.** Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. — М. : Академия, 2005. — 216 с.

117. *Проведение медико-психологической реабилитации сотрудников ОМОН, принимавших участие в выполнении служебно-боевых задач в Северо-Кавказском регионе и особых условиях : [метод. рекомендации / под ред. М. И. Марьина, Н. И. Мягких, Г. В. Шутко, Л. А. Шиловой].* — М. : Медицина, 2004. — С. 4–6.

118. **Пряжников, Н. С.** Профессиональное и личностное самоопределением / Пряжников Н. С. — М. : Изд-во «Институт практической психологии», 1996. — 256 с.

119. Психические расстройства и расстройства поведения (F00 — F99) (Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / под общей редакцией Б. А. Казаковцева, В. Б. Голланда. — СПб. : Издательский дом СПбМАПО, 2003. — 588 с.

120. Психология здоровья : [учебник для вузов / под ред. Г. С. Никифорова]. — СПб. : Питер, 2006. — 607 с.

121. **Пызин, В. А.** Профессиональный выбор и отбор персонала управления / Пызин В. А. — Тверь : Изд. Алексей Ушаков, 2008. — 249 с.

122. **Реан, А. А.** Методическое руководство по исследованию типов акцентуаций / А. А. Реан, С. Е. Лукин. — СПб. : ГП «ИМА-ТОН», 1993. — 52 с.

123. **Резапкина, Г.** Акцентуация и выбор профессии / Г. Резапкина // Первое сентября. Школьный психолог. — 2010. — № 20. — С. 25–32.

124. Рибалка, В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : [навчально-методичний посібник] / Рибалка В. В. — К. : Ніка-Центр, 2003. — 204 с.

125. **Рогов, Е. И.** К вопросу о профессиональной деформации личности / Е. И. Рогов // Сб. «Ежегодник Рос. психол. об-ва». — Т. 1, вып.2. — М., 1995. — С. 207–210.

126. **Романова, О. В.** Роль акцентуаций характера личности в спортивной деятельности: дис. ... кандидата психол. наук : 13.00.04 / Романова О. В. — СПб., 2009. — 162 с.

127. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. — СПб. : Питер, 2009. — 712 с.

128. **Русалов, В. М.** Взаимосвязь характера и темперамента в структуре индивидуальности / В. М. Русалов // Психологический журнал. — 2005. — Т. 26, №3. — С. 65–73.

129. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Садковий Володимир Петрович. — Х., 2005. — 224 с.

130. *Сексологический словарь*. — Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/seksolog/261>

131. **Семке, В. Я.** Психосоциальные и биологические факторы

психической дезадаптации (на модели невротических расстройств) / Семке В. Я., Гуткевич Е. В., Иванова С. А. — Томск : Изд-во Томского государственного педагогического университета, 2009. — 204 с.

132. **Семыкин, С. Е.** Особенности психологической адаптации к условиям профессиональной деятельности работников водного транспорта с разным стажем работы: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Семыкин С. Е. — Ростов-на-Дону, 2007. — 199 с.

133. **Сериков, В. В.** Компетентностная модель : от идеи к образовательной программе / В. В. Сериков, В. А. Болотов // Педагогика. — 2003. — № 10. — С. 32–40.

134. **Сиваш, О. Н.** Личностно-ориентированная экспертиза профессиональной пригодности летчиков: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.03 / Сиваш О. Н. — М., 2009. — 253 с.

135. **Сидоров, П. И.** Психическое здоровье ветеранов Афганской войны / П. И. Сидоров, С. В. Литвинцев, М. Ф. Лукманов. — М. : Издательский центр АГМА, 1999. — 384 с.

136. **Сложеникин, А. П.** Особенности социально-психологической адаптации сотрудников органов внутренних дел к экстремальным условиям служебно-боевой деятельности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 05.26.02 «Безопасность в чрезвычайных ситуациях», 19.00.04 «Медицинская психология» / А. П. Сложеникин. — СПб., 2009. — 18 с.

137. **Снедков, Е. В.** Психогенные реакции боевой обстановки: (Клинико-динамические исследования на материале афганской войны) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 14.00.18 / Е. В. Снедков. — СПб., 1992. — 20 с.

138. **Снедков, Е. В.** Медико-психологические последствия боевой психической травмы : клинико-динамические и лечебно-реабилитационные аспекты / Е. В. Снедков, С. В. Литвинцев, В. В. Нечипоренко // Совр. психиатрия. — 1998. — № 1. — С. 21–26.

139. **Снедков, Е. В.** Проблема личностных трансформаций у комбатантов / Е. В. Снедков, В. М. Лыткин // Статья цитирована с сайта : <http://psychiatry.spsma.spb.ru/lib/kafedra/snedkov/snedkov4>.

htm.

140. **Собчик, Л. Н.** Стандартизированный многофакторный метод исследования личности (СМИЛ) / Собчик Л. Н. — М. : Речь, 2003. — 142 с.

141. **Собчик, Л. Н.** Психодиагностика в профориентации и кадровом отборе / Собчик Л. Н. — М. : Речь, 2002. — 72 с.

142. **Собчик, Л. Н.** Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений / Собчик Л. Н. — М. : Речь, 2003. — 96 с.

143. **Собчик, Л. Н.** Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Собчик Л. Н. — М. : Речь, 2005. — 624 с.

144. **Собчик, Л. Н.** Психодиагностика в медицине / Собчик Л. Н. — Борнес, 2007. — 416 с.

145. **Сукиасян, С. Г.** О некоторых аспектах динамики посттравматических стрессовых расстройств у участников боевых действий / С. Г. Сукиасян // Социал. и клинич. психиатр. — 2009. — Т. 19, № 1. — С.12–18.

146. **Сукиасян, С. Г.** Роль личности в развитии боевого посттравматического стрессового расстройства / С. Г. Сукиасян, М. Я. Тадевосян // NB : Психология и психотехника. — 2013. — № 2. — С. 258–308. DOI : 10.7256/2306-0425.2013.2.252. URL : http://e-notabene.ru/psp/article_252.html

147. **Сыманюк, Э. Э.** Психологические основания профессиональных деструкций педагога: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Э. Э. Сыманюк. — Екатеринбург, 2005. — 48 с.

148. **Танеева, Э. Р.** Синдром «выгорания» на фоне проявлений акцентуаций черт характера школьного учителя : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Э. Р. Танеева. — Казань, 2005. — 18 с.

149. **Теличкин, А. А.** Особенности психологической адаптации работников полиции к условиям службы в миротворческой миссии ООН: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Теличкин А. А. —

Харьков, 1998. — 263 с.

150. Технологии психологической помощи в кризисных и чрезвычайных ситуациях : [учебно- методический комплекс]. — СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. — 287 с.

151. **Ткачева, Д. Л.** Связь акцентуации характера с выбором будущей профессии старшими школьниками / Ткачева Д. Л. — Режим доступа : www.rusnauka.com/13_EISN_2012/Psihologia/8_109379.doc.htm

152. **Тогобицька, В. Д.** Психокорекція професійних деструкцій працівників МНС України : дис. ... кандидата психол. наук : спец. 19.00.09 / Тогобицька В. Д. — Х., 2011. — 254 с.

153. **Толочек, В. А.** Современная психология труда : [учебное пособие] / Владимир Алексеевич Толочек. — СПб. : Питер, 2006. — 479 с.

154. **Толстых, Н. Н.** Жизненные планы подростков и юношей / Н. Н. Толстых // Вопросы психологии. — 1984. — № 3. — С. 252–257.

155. **Узнадзе, Д. Н.** Общая психология / Узнадзе Д. Н. — СПб. : Питер, Смысл, 2004. — 413 с.

156. **Умнов, В. П.** Методика оценки и взаимооценки черт характера и темперамента, способствующих или затрудняющих межличностную адаптацию / В. П. Умнов // Здоровье молодежи — будущее России : материалы 11 науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Петрозавод. гос. ун-та / Петрозавод. гос. ун-т. — Петрозаводск, 2005. — С. 98–103.

157. **Ушаков, Г. К.** Пограничные нервно-психические расстройства / Ушаков Г. К. — М. : Медицина, 1987. — 304 с.

158. **Фантина, С. Г.** Развитие профессиональных акцентуаций личности в сфере государственной службы: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Фантина С. Г. — М., 2001. — 198 с.

159. **Федоришин, Г. М.** Соціально-психологічні особливості діяльності працівників пенітенціарної системи / Г. М. Федоришин, Н. Ю. Ковалюк // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський національний університет імені Ва-

силя Стефаніка. — Вип. 12, Ч. 2. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 232–240.

160. **Філіппова, Г. П.** Совершенствование профессионализма социальных работников с учетом их личностных особенностей: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Филиппова Галина Павловна. — М., 1998. — 223 с.

161. **Хайрулін, О. М.** Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. М. Хайрулін. — Харків : НУЦЗУ, 2013. — 22 с

162. **Хмиров, І. М.** Соціально-демографічні фактори первинної психологічної адаптації курсантів до умов навчання та служби у вищих навчальних закладах МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І. М. Хмиров. — Х., 2013. — 23 с.

163. **Цыганок, И. И.** Психосоциологические детерминанты успешности военно-профессиональной адаптации курсантов инженерного вуза в начальном периоде обучения: дис. ... кандидата психол. наук : 03.00.13 / Цыганок И. И. — Санкт-Петербург, 2004. — 204 с.

164. **Чистякова, С. Н.** Педагогические условия формирования профессионального самоопределения школьников в современном мире труда / С. Н. Чистякова // Выпускник, рынок, профессиональная карьера. — Кемерово, 1994. — С. 6–9.

165. **Шадриков, В. Д.** Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / Шадриков В. Д. — М. : Наука, 1982. — 185 с.

166. **Шакуров, Р. Х.** Барьер как категория и его роль в деятельности / Р. Х. Шакуров // Вопр. психологии. — 2001. — № 1. — С. 7–10.

167. **Шуман, С. К.** Родительские тревоги / Шуман С. К. — М. : Педагогика, 1989. — С. 3–18, 20–24.

168. **Эйдемиллер, Э. Г.** Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. — СПб. : Питер, 2002. — 656 с.

169. **Юдина, Н. Ю.** Связь акцентуаций характера у курсантов с их направленностью на определенный род авиации / Н. Ю. Юдина // Личность курсанта : психологические особенности бытия : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. С. Д. Некрасов. — Краснодар : ВУНЦ ВВС «ВВА», Кубанский гос. ун-т, 2012. — С. 260–262.

170. **Юнг, К. Г.** Психологические типы / К. Г. Юнг ; [пер. Софии Лорие (под ред. В. Зеленского)]. — СПб. : Азбука, 2001. — 736 с.

171. Юридическая психология : [словарь терминов]. — Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/seksolog/261>

172. **Ясперс, К.** Общая психопатология / К. Ясперс ; [пер. с нем.]. — М. : Практика, 1997. — 1056 с.

173. **Яцків, О. С.** Психосоматичні розлади працівників ОВС : генезис та профілактика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. С. Яцків. — Харків : ХНУВС, 2012. — 20 с.

174. **Axelrod, S. R.** Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder and Borderline Personality Dis-order in Veterans of Operation Desert Storm / S. R. Axelrod, C. A. Morgan III, S. M. South-wick // Am. J. Psychiatry. — 2005. — Vol. 162. — P. 270–275.

175. **Birch, A.** Individual differences / Anna Birch, Sheila Hayward. — Houndmills, L. : Macmillan, 1994. — 254 p.

176. **Breslau, N.** Risk factors for PTSD-related traumatic events; a prospective analysis / N. Breslau, G. C. Davis, P. Andreski // Am. J. Psychiatry. — 1995. — № 152. — P. 529–535.

177. **Cardozo, L.** Mental health, social functioning, and feelings of hatred and revenge of Kosovar Albanians one year after the war in Kosovo / L. Cardozo, B. Kaiser, R. Gotway, F. Agani // J. Traumatic Stress. — 2003. — № 16. — P. 351– 360.

178. Children in groups : psychology and the summer camp Paperback. — January 1, 1972 by [Alice Van Krevelen](#) 175. — P. 149-250.

179. **Churyumov, S. I.** Socionic Accentuations / S. I. Churyumov //

Socionics, mentjology and personaliti psychology. — 2006. — № 6. — P. 15–19.

180. **Dlugosz, L. J.** Risk factors for mental disorder hospitalization after the Persian Gulf War U.S. Armed Forces, June 1, 1991 -September 30, 1993 / L. J. Dlugosz, W. J. Hocter, K. S. Kaiser et al. // *J. Clin. Epidemiol.* — 1999. — Vol.52, № 12. — P. 1267–1278.

181. **Eysenck, H. J.** *Manual of the Maudsley Personality Inventory* / Eysenck H. J. — London, 1959.

182. **Horowitz, M. J.** Delayed stress response syndromes in Vietnam veterans II Stress disorders among Vietnam veterans / M. J. Horowitz, G. F. Solomon // Ed. Ch.R. Figley. — NY. : Brunner & Mazel, 1978. — P. 268–280.

183. **Hyer, L.** A three tier evaluation of PTSD among Vietnam combat veterans / L. Hyer, M. G. Woods, P. A. Boudewyns // *J. Trauma Stress.* — 1991. — № 4. — P. 165–194.

184. **Hyer, L.** MCMI and 16-PF with Vietnam veterans : profiles and concurrent validation of MCMI / L. Hyer, M. G. Woods, P. A. Boudewyns et al. // *J. Pers. Disord.* — 1990. — № 4. — P. 391–401.

185. **Jeanneret, P. J.** A study of job characteristics and job dimensions as based on the position analysis questionnaires / P. J. Jeanneret // *Journal of Applied Psychology.* — 1972. — № 36. — P. 347–348.

186. **Koranyi, E. K.** A theoretical review of the survivor syndrome / E. K. Koranyi // *Dis. Nerv. Sys.* — 1969. — № 30 (Suppl). — P. 115–118.

187. **Kretschmer, E.** *Sensitiver Beziehungswahn* / Kretschmer E. — Berlin, 1917.

188. **Lauterbach, D.** Personality profiles of trauma survivors / D. Lauterbach // *Traumatology.* — 2001. — Vol. 7, № 1. —P. 5–18.

189. **Leonhard, K.** *Normale und abnorme Persönlichkeiten* / Leonhard K. — Berlin : Volk und Gesundheit, 1964.

190. **Meged, V. V.** Complex Behavioral and Visual Characteristics of Type Accentuation Representatives / V. V. Meged // *Socionics, mentjology and personaliti psychology.* — 2006. — № 6. — P. 24–30.

191. **Mellman, T. A.** Phenomenology and course of psychiatric

disorders associated with combat-related posttraumatic stress disorder / T. A. Mellman, C. A. Randolph, O. Brawman-Mintzer et al. // *Am. J. Psychiatry*. — 1992. — Vol. 149, № 11. — P. 1568–1574.

192. **Norvell, N.** A stress management curriculum for law enforcement personnel supervisors / N. Norvell, D. Bells // *The Police Chief*. — 1987 (8). — P. 57–60.

193. **O'Brien, L. S.** Symptoms of post-traumatic stress disorder in Falklands veterans five years after the conflict / L. S. O'Brien, S. J. Hughes // *Brit. J. Psychiatry*. — 1991. — № 159. — P. 135–141.

194. **Richman, H.** Personality disorder symptomatology among Vietnam veterans with combat-related PTSD / H. Richman, B.C. Frueh // *Anxiety*. — 1996. — № 2. — P. 286–295.

195. **Rotter, G. B.** Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement / G. B. Rotter // *Psychol. Monogr.* — 1966. — V. 80, № 1.

196. **Walter, S. Booth.** Strategies for enhancing your assessment center performance / S. Booth Walter // *The police Chief*. — February. — 1989. — P. 41–45.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ.....	5
1.1. Акцентуації рис характеру особистості як психологічний феномен	5
1.2. Фактори, що детермінують розвиток акцентуацій рис характеру (особистості)	20
1.3. Професіоналізація як чинник розвитку акцентуацій характеру.	25
1.4. Вплив акцентуацій особистості на успішність професійної діяльності в особливих умовах.	42
ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ	74
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	77
2.1. Методологічні засади дослідження проблеми професійно зумовлених акцентуацій особистості.....	77
2.2. Програма дослідження й характеристика вибірки досліджуваних.....	82
2.3. Методи та методики дослідження.	86
ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ	97
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ У РЯТУВАЛЬНИКІВ.....	99
3.1. Динаміка прояву професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України з різною професійною спрямованістю.....	99

3.2. Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників.	123
3.3. Практичні рекомендації щодо психологічного супроводження працівників ДСНС України з професійно зумовленими акцентуаціями.....	135
ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ	155
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	162

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ

Автори:
Е.І. Михлюк,
Л.А. Перелигіна,
Н.Є. Афанасьєва

Технічний редактор – Л. П. Гобельовська
Верстка – Ю. Ф. Власова

Підписано до друку 16.04.2018 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 10,81. Наклад 300 прим. Зам. №1262

Видавництво «Точка»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11, оф. 4
Тел.: (057) 764-03-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №1790 від 19.05.2004 р.

Віддруковано в ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4399 від 27.08.2012 р.
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua